

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἰωάννου Δ. Καραβιδοπούλου, *Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 20οῦ αἰῶνα (1900-1995)*, Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 10, Ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1997, σφ. 25Χ17 ἐκ., σσ. 1-328.

Ὁ τόμος αὐτὸς εἶναι ὁ 10ος, εἰς τὴν σειρὰν «*Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη*», διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ὁποίας μερμινοῦν ἀξιεπαίτως συνεργαζόμενοι Καθηγηταὶ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ὁ τόμος, ὁ ὁποῖος προβάλλεται ἐν ἐξωφύλλῳ καὶ ἀγγλιστὶ (John D. Karavidopoulos, *Greek Biblical Bibliography of the 20th century, 1900-1995*, P. Pournaras Press, Thessaloniki), εἶναι μαρτυρία περὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ραγδαία ἐξέλιξις τῶν βιβλικῶν σπουδῶν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαι συνοδεύεται ὑπὸ αὐτονοήτου βιβλιογραφικῆς ἐκρήξεως. Ἡ συγκέντρωσις ταύτης, ἥτις εἶναι ἰδιαίτερος χρησίμη διὰ τοὺς νέους ἐρευνητάς, οἱ ὅποιοι ἀσχολοῦνται περὶ βιβλικὰ θέματα, εἶναι ἀναμφιβόλως ἔργον δυσχερές. Διὰ τοῦτο εἶναι εὐχάριστον, ὅτι ὁ ἐκλεκτὸς συνάδελφος κ. Ἰωάννης Δ. Καραβιδόπουλος ὑπερενίκησε τὰς δυσχερείαις καὶ εἰς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος καλαισθητὸν τόμον 324 σελίδων μεγάλου (8ου) σχήματος παρουσιάζει τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλικὴν Βιβλιογραφίαν τῶν ἐτῶν 1900-1995 διὰ συγκεντρώσεως τόσον πρωτευόντως τῶν τίτλων τῶν δημοσιευμάτων ἐπιστημονικοῦ - βιβλικοῦ χαρακτήρος, ὅσον καὶ ἐπὶ πλεόν σχετικῶν δημοσιευμάτων εὐρισκομένων εἰς τὰ ὄρια μεταξὺ ἐπιστημονικῆς μελέτης καὶ ἐκλαϊκευτικῆς ἀναπτύξεως δι' εὐρύτερον ἀναγνωστικὸν κοινόν. Ἐκρίθη σκόπιμον νὰ καταγραφοῦν καὶ οἱ τίτλοι ἔργων μὴ Ὁρθοδόξων συγγραφέων, τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφῆ ἢ μεταφρασθῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

Διὰ τὸ — μεγάλων διαστάσεων — ἀξιέπαινον αὐτὸ ἔργον ἀπεδελτιώθησαν τὰ γνωστὰ ἑλληνικὰ θεολογικὰ περιοδικά, ἐπετηρίδες, τιμητικοὶ τόμοι, ὡς καὶ τὰ βιβλικὰ ἄρθρα ἄλλων συλλογικῶν τόμων. Αἱ ἐπισημανθεῖσαι βιβλιοκρισίαι διὰ τὰ καταγραφόμενα ἔργα σημειοῦνται εἰς τὸ τέλος τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου ἢ τοῦ ἄρθρου διὰ τῆς ἐνδείξεως: Β. Τίτλοι ἐπισημανθέντες μετὰ τὴν ἠλεκτρονικὴν ἐπεξεργασίαν, ὡς καὶ οἱ τῶν ἐτῶν 1991-1995, παρατίθενται ἀντιστοίχως εἰς τὰ Παραρτήματα Α' καὶ Β'.

Οἱ τίτλοι τῶν ἐτῶν 1900-1990 καταγράφονται κατ' αὐξοῦντα ἀριθμὸν καὶ καταχωρίζονται κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν εἰς ἐκάστην τῶν 55 ομάδων ὁμοειδούς περιεχομένου. Αἱ ομάδες αὗται εἶναι αἱ ἐξῆς: «1) Βιβλικὰ Λεξικά. Ἐγκυκλοπαίδειαι - Ταμεία. 2) Ἐκδόσεις Π. καὶ Κ.Δ. 3) Μελέταις γιὰ ἐκδόσεις Π. καὶ Κ.Δ. 4) Μεταφράσεις καὶ Παραφράσεις. 5) Μελέταις γιὰ τὶς Μεταφράσεις καὶ Παραφράσεις. 6) Γενικῆς μελέτης γιὰ τὴν Ἁγία Γραφή. 7) Ἐρμηνευτικῆς Ἀρχῆς καὶ Σχολῆς. 8) Σύγχρονον Ἰνστιτούτο Ἐρευνας. 9) Χειρόγραφα Ἁγίας

Γραφῆς. 10) Βιβλικὴ Ἀρχαιολογία καὶ Γεωγραφία. 11) Γλωσσικὲς μελέτες. 12) Εἰσαγωγή στὴν Π.Δ. 13) Θέματα ἀπὸ τὴν Π.Δ. 14) Ὑπομνήματα καὶ μελέτες στὰ Βιβλία τῆς Π.Δ. 15) Μελέτες σὲ ἐπὶ μέρους κείμενα τῆς Π.Δ. 16) Πρόσωπα τῆς Π.Δ. 17) Θεολογία τῆς Π.Δ. 18) Ἱστορία καὶ Θρησκεία τοῦ Ἰσραήλ. 19) Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ἐξωβιβλικὸς κόσμος. 20) Ἰουδαϊσμός. 21) Χειρόγραφα Νεκρᾶς Θάλασσης. 22) Εἰσαγωγή στὴν Κ.Δ. 23) Ὑπομνήματα καὶ μελέτες στὰ Εὐαγγέλια. 24) Κατὰ Ματθαῖον. 25) Κατὰ Μάρκον. 26) Κατὰ Λουκᾶν. 27) Κατὰ Ἰωάννην. 28) Ὁ βίος καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. 29) Ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὀμιλία. Παραβολὲς καὶ λοιπὴ Διδασκαλία. 30) Θαύματα. 31) Τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ. 32) Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. 33) Ἀπολογητικὲς μελέτες. 34) Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. 35) Ἀπόστολος Παῦλος (Γενικὲς μελέτες). 36) Περιοδεῖες Ἀποστόλου Παύλου. 37) Διδασκαλία τοῦ Ἀπ. Παύλου. 38) Ἐπιστολὲς τῆς Κ.Δ. 39) Μελέτες σὲ ἐπὶ μέρους κείμενα τῆς Κ.Δ. 40) Ἀποκάλυψη Ἰωάννη. 41) Πρόσωπα τῆς Κ.Δ. 42) Θεολογία τῆς Κ.Δ. 43) Θέματα κατὰ τὴν Ἁγία Γραφή γενικῶς. 44) Σχέσεις Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. 45) Ἀπόκρυφα Π. καὶ Κ.Δ. 46) Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης. 47) Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας. 48) Θρησκείες τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. 49) Γνωστικισμός. 50) Ἁγία Γραφή καὶ Πατέρες. 51) Ἁγία Γραφή καὶ Λατρεία. 52) Βιβλικὰ Συνέδρια. 53) Ἀρχαιότεροι καὶ νεώτεροι Ἑρμηνευτές. 54) Συλλογικὰ ἔργα καὶ Τιμητικοὶ τόμοι. 55) Διάφορα».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν, ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τόμος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξυπηρετήσῃ τόσο τὸν κύκλον τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν, ὅσον καὶ τὰ φιλομαθῆ μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Πάντες οἱ μελετηταὶ βιβλικῶν θεμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ βοηθηθοῦν σημαντικῶς οὐ μόνον ἐκ τῶν Συντομογραφιῶν (σσ. 9-12), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Εὐρετηριῶν συγγραφέων, θεμάτων καὶ χωριῶν τῆς Ἁγίας Γραφῆς (σσ. 267-324).

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ὀφείλονται συγχαρητήρια καὶ ἔπαινοι εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκη συνάδελφον κ. Ἰωάννην Δ. Καραβιδόπουλον, ὁ ὁποῖος, βοηθούμενος κατὰ διαστήματα ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ἰ. Γαλάνη καὶ ὑπὸ ἄλλων συνεργατῶν [τῶν κ.κ. Π. Κουτλεμάνη (νῦν Ἐπικουροῦ Καθηγητοῦ), Ἰ. Σκιαδαρέση (νῦν Πρωτοπρεσβυτέρου) καὶ Χρ. Μουστοδήμου, ὡς καὶ τῆς κ. Χρ. Καζοπούλου—Καραβιδοπούλου], ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐρευνητῶν πολυτιμώτατον βοήθημα μνημειώδους χαρακτῆρος, τὸ ὁποῖον θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν παρ' ἡμῖν προώθησιν οὐ μόνον τῶν Βιβλικῶν Σπουδῶν, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν κλάδων τῆς Θεολογίας, οἵτινες πάντοτε δεόν νὰ ὀρμῶνται ἐκ τῶν σχετικῶν δεδομένων τῆς Βίβλου. Θὰ ἠνυχοῦμεθα, ὅπως τὸ πρωτοποριακοῦ χαρακτῆρος λαμπρὸν ἐπίτευγμα τοῦ κ. Ἰωάννου Καραβιδόπουλου εὕρῃ μιμητὰς καὶ εἰς τὰς τάξεις τῶν θεραπόντων τῶν λοιπῶν τομέων τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Παναγιώτου Κ. Μαντζάνα, *Πεσταλότσι ὁ μέγας δάσκαλος τῆς ἀγάπης: Ζωὴ - Ἔργο - Παιδαγωγικὲς Ἰδέες*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1993, σχ. 24Χ17 ἐκ., σσ. 1-168.

Εἰς μίαν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀκούονται ἐν Ἑλλάδι ποικίλαι φωναὶ περὶ τῆς — ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως — χειραφεσίας τοῦ ἔργου τῆς ἀγωγῆς ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι λίαν ὠφέλιμον τὸ νὰ φέρωμεν εἰς τὴν μνήμην μας μεγάλους σκαπανεῖς τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου, οἱ ὅποιοι διεκρίθησαν διὰ τὴν βαθεῖαν θρησκευτικότητά των καὶ τὴν προσήλωσίν των εἰς τὰς χριστιανικὰς ἀξίας καὶ ἰδίως εἰς τὴν καινὴν ἐντολὴν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, ἡ ὁποία πρέπει νὰ θεμελιώσῃ καὶ διαποτιῶσῃ τὸ ἔργον παντὸς παιδαγωγοῦ.

Τὸ αἶτημα αὐτὸ ὑπομνησκεται κατ' ἄριστον τρόπον εἰς τὸ ὡς ἄνω βιβλίον τοῦ κ. Παναγιώτου Κ. Μαντζάνα, τὸ ὁποῖον περιελήφθη εἰς τὴν σειρὰν βιβλίων τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τοῦ προσώπου, τὴν ὁποίαν σειρὰν ὁ γνωστὸς ἐκδότης κ. Μιχαὴλ Γρηγόρης ἀνέθεσεν εἰς τὸν Καθηγητὴν τῆς Παιδαγωγικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Πατρῶν κ. Ἀλέξανδρον Β. Κοσμόπουλον. Ὁ κ. Μαντζάνας προβάλλει τὸν μέγαν παιδαγωγὸν Ἰωάννην - Ἐρρίκον Πεσταλότσι (Johann - Heinrich Pestalozzi), διότι ὡς ὀρθῶς τονίζει ἐν Προλογικῷ Σημειώματι, «*στὴν ἐποχὴ μας, ὅπως καὶ σὲ παρόμοιες παλιότερες, ὅπου οἱ διανθρώπινες καὶ διαπροσωπικὲς σχέσεις περνᾶνε κρίση, ἡ πίστις στὶς ἀξίες παραθεωρεῖται καὶ ἡ ἀξία τῆς πίστεως στὰ ἰδανικά, τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς μεγάλες μορφὲς ἀμφισβητεῖται*» ἡ προβολὴ φωτεινῶν προτύπων εἶναι ἀπαραιτήτος. Ἐν τοιοῦτο λαμπρὸν πρότυπον εἶναι ἀκριβῶς ὁ Πεσταλότσι, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν εἰς τῶν γνωστῶν μεγάλων θεμελιωτῶν τοῦ ἔργου τῆς ἀγωγῆς. Εὐστόχως προσθέτει ὁ κ. Μαντζάνας: «*Ἐκεῖνο ποὺ πρυτάνευσε στὴ σκέψην μας γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος καὶ τῆ σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης δὲν ἦταν ἡ πρωτοτυπία, ἀλλὰ ἡ σημαντικότητα τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν ἀρετῶν ποὺ μπορεῖ — καὶ χρειάζεται ἄλλωστε — ν' ἀποκομίσει ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ πολυσήμαντο ἔργο, τὶς ἀναλλοίωτες ἰδέες καὶ τὴν ἀκτινοβολία τῆς ἀνεπανάληπτης παιδαγωγικῆς προσωπικότητος τοῦ Πεσταλότσι. Ἄν, λοιπόν, ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ βιβλίου κατορθώσῃ νὰ δώσει ἀφορμὲς γιὰ ἐνδοσκοπήσῃ καὶ αὐτοκριτικῇ, γιὰ προσωπικῇ—βιωματικῇ προσέγγισιν τῆς παιδαγωγικῆς σκέψεως τοῦ Πεσταλότσι, γιὰ πνευματικῇ ἀνατροφοδότησιν, γιὰ ἐπανεξέτασιν καὶ ἐπαναπροσδιορισμὸν τῆς παιδαγωγικῆς μας θέσεως — γονιῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν — ἀπέναντι τοῦ ἱεροῦ λειτούργημα τῆς Ἀγωγῆς, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῶν διανθρωπίνων καὶ διαπροσωπικῶν μας σχέσεων, αὐτὸ θ' ἀποτελοῦσε μεγάλη ἠθικὴ ἐκμετάλλωσις γιὰ τὸν συντάκτην του*» (σσ. 11-12).

Εἶναι βέβαιον, ὅτι οἱ στόχοι αὐτοὶ τοῦ κ. Μαντζάνα ἐπετεύχθησαν πλήρως, ὡς τονίζουν ἐν τοῖς Προλόγοις αὐτῶν καὶ οἱ Καθηγηταὶ τῆς Παιδαγωγικῆς κ.κ. Ἰ. Σ. Μαρκαντώνης καὶ Ἀλ. Κοσμόπουλος. Ὁ πρῶτος ἐπισημαίνει, ὅτι «*τὸ βιβλίον τοῦ κ. Π. Μαντζάνα δικαιούται νὰ ἔχει ἰδιαίτερον θέσιν στὴ σημερινὴ ἑλληνικὴ "μηνυματικὴ", "νοηματικὴ" βιβλιογραφία*» (σ. 10). Ὁ δεῦτερος τονίζει τὰ ἐξῆς: «*Εἴμαστε βέβαιοι πῶς τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ κ. Μαντζάνα,*

ποὺ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ στερεότητα καὶ ἀριδιότητά του, θὰ ἀποτελέσει σήμερα μιὰ πολὺ χρήσιμη εἰσαγωγή στὴ γνωριμία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ μὲ τὸν "Πατέρα τῆς Νέας Παιδαγωγικῆς" τὸν J. H. Pestalozzi, ἐγκαινιστὴ σίγουρα τῆς παιδοκεντρικῆς ἐποχῆς καὶ βέβαιο προάγγελο τῆς προσωποκεντρικῆς, στὸ χωρὸ τῶν Ἀνθρωπιστικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» (σ. 8).

Τὸ Α' Μέρος (σσ. 15-66) παρουσιάζει τὴν ζωὴν (Ἀνατροφήν, Μόρφωσιν) καὶ τὸ ἔργον τοῦ Πεσταλότσι (Ἰδρυσιν Ἀσύλου ἢ Πτωχοκομείου ἐν Neuhoft - Διεύθυνσιν Ὁρφανοτροφείου ἐν Stanz - Διεύθυνσιν Ἰνστιτούτου ἐν Burgdorf - Ἰδρυσιν καὶ Διεύθυνσιν Ἰνστιτούτου ἐν Yverdon). Ἐν τῷ αὐτῷ μέρει προβάλλονται ἡ παιδαγωγικὴ του μέθοδος καὶ τὸ συγγραφικόν του ἔργον μετ' εὐσυνόπτου ἀναλύσεως τῶν κυριωτέρων ἔργων του: «Βραδινὴ ὥρα ἐνὸς ἐρημίτη» (Die Abendstunde eines Einsiedlers) — «Λεονάρδος καὶ Γερτρούδη» (Leonard und Gertrud) — «Χριστόφορος καὶ Ἐλσα» (Christoph und Else) — «Ἐλβετικὸ φύλλον» (Das Schweitzerblatt) — «Νομοθεσία καὶ Παιδοκτονία» (Gesetzgebung und Kindermord) — «Οἱ ἔρηνές μου γιὰ τὴν πορεία τῆς φύσεως στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους» (Meine Forschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechtes) — «Μορφῆς στὸ ἀλφαβητάριό μου» (Figuren zu meinen Aebuch) — «Γράμμα σ' ἓνα φίλο» (Brief an einem Freund) — «Πῶς ἡ Γερτρούδη διδάσκει τὰ παιδιὰ τῆς» (Wie Gertrud ihre Kinder lehrt) — «Ἀπόψεις καὶ ἐμπειρίες» (Ansichten und Erfahrungen) — «Κύνκειο ἄσμα» (Schwanengesang).

Τὸ Β' Μέρος (σσ. 67-120) προβάλλει τὰς παιδαγωγικὰς ἰδέας τοῦ Pestalozzi. Ἰδιαιτέρως ἐξαίρει τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀγάπης ὡς κινήτρων τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου· περὶ τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀγωγῆς· περὶ τῆς ἀγάπης μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητοῦ· περὶ τῆς ἀνευ διακρίσεως ἀγωγῆς δι' ὅλους· περὶ τῆς παιδοκεντρικῆς ἀγωγῆς δι' ἐξατομικεύσεως· περὶ τῶν παραγόντων τῆς ἀγωγῆς (οἰκογενείας, σχολείου, κοινωνίας)· περὶ τῶν μέσων ἀγωγῆς (διδασκαλίας, ἐποπτείας καὶ ἐργασίας) καὶ περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, ὅστις ἀποβλέπει εἰς τὴν συνολικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὀργανωτικῆς ὀλότητος τῶν προδιαθέσεων καὶ δυνάμεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Ὁ Ἐπίλογος (σσ. 120-124) παρουσιάζει ὠραιότατην προσωπογραφίαν τοῦ μεγάλου παιδαγωγοῦ. «Σὲ συγκινεῖ ἡ ἀπλότητά του· σὲ μαγεύει ἡ ἀπαράμιλλη καλοσύνη καὶ ἀνθρωπιά του. Σὲ ἐντυπωσιάζει τὸ ψυχικὸ του μεγαλεῖο· ἡ ἀνεπανάληπτη προσφορὰ τῆς ἀπέραντης παιδαγωγικῆς - πατρικῆς ἀγάπης του πρὸς τὰ παιδιὰ. Ἡ ὑπέρμετρη, μέχρις αὐτοθυσίας προσφορὰ καὶ προπάντων βίωσις τοῦ παιδαγωγικοῦ του ἔργου σὲ κάνει νὰ στέκεσαι μὲ δέος μπροστά του. Σοῦ δημιουργεῖ μιάν αἰσθησὴν ψυχικῆς εὐφορίας, γαλήνης καὶ ἡρεμίας· πρᾶγμα ποὺ τόσον πολὺ ἔχει ἀνάγκη ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ ἄγχος καὶ τὴν ἀγωνία» (σ. 120).

Τὸ βιβλίον κατακλείεται δι' Ἐπιμύτρον (σ. 124), παρουσιάζοντος τὰς ἐν Ἑλλάδι ὀργανωθείσας κατὰ τὸ παρελθὸν ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν τοῦ

Πεσταλότσι, διὰ τοῦ Ποιήματος τοῦ Στέλιου Σπεράντσα «σὶν Πεσταλότσι» (σ. 125), διὰ Περιλήψεων τοῦ περιεχομένου εἰς ἀγγλικήν, γαλλικὴν καὶ γερμανικὴν γλῶσσαν (σσ. 126-128), διὰ πλήθους Παραπομπῶν καὶ Ὑποσημειώσεων (σσ. 129-148), αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν φανερὸν τὸν ἐρευνητικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα τῆς προσπαθείας τοῦ κ. Μαντζάνα, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς κατ' ἐκλογὴν χρησιμοποιηθείσης πλουσιωτάτης ἑλληνικῆς καὶ ξενικῆς Βιβλιογραφίας (σσ. 149-158), καὶ τέλος διὰ Πίνακος κυριωτέρων Ὀνομάτων καὶ Πραγμάτων (σσ. 159-164).

Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ, ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μαντζάνα διακρίνεται διὰ τὴν ἐξαιρετοὺς συστηματικὴν δομὴν διὰ τὴν κρυσταλλίνην διαυγείας γλαφυρῶν γλωσσικῶν διατύπων εἰς ὠραίαν δημοτικὴν γλῶσσαν διὰ τὴν προτίμησιν τοῦ οὐσιώδους ἀντὶ τοῦ ἐπουσιώδους διὰ τὴν ἐπιτυχῆ μεταφρασίν των εὐστόχως ἐκλεγμένων περικοπῶν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Πεσταλότσι καὶ —τὸ σπουδαιότερον— διὰ τὸ ὅτι ὁ θεολόγος-καθηγητὴς συγγραφεὺς γίνεται γνωστὸς ὡς ἀξιολογώτατος παιδαγωγὸς καὶ γνώστης τῶν προβλημάτων τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης καὶ μάλιστα καθιστῶν φανερὰν προσωπικὴν βιωματικὴν μέθεξιν τῶν ὑπὸ τοῦ μεγάλου παιδαγωγοῦ Pestalozzi —κατὰ πηγαῖον τρόπον καὶ ἄνευ σχολαστικῆς θεολογικῆς διατυπώσεως— προβαλλομένων χριστιανικῶν παιδαγωγικῶν ἀρχῶν καὶ ἰδίως τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἔργου τε καὶ λόγῳ ἐξυμνουμένης καὶ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀναζωπυρουμένης ἀγάπης ὡς ἀρχῆς, ὡς μέσου καὶ ὡς σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίον περὶ τοῦ Πεσταλότσι, τὸ ὁποῖον δικαίως ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Χριστιανικῶν Γραμμάτων», εἶναι τῷ ὄντι συναρπαστικόν. Εὐχόμεθα, ὅπως ὁ κ. Μαντζάνας ἀξιοποίησιν περαιτέρω τὰ διὰ τοῦ βιβλίου τούτου ἀποκαλυφθέντα τάλαντά του πρὸς παρουσίαν καὶ ἄλλων ἐκλεκτῶν δημιουργημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν κατὰ βιωματικὸν τρόπον προβολὴν τοῦ γνησίου παιδαγωγικοῦ καὶ μορφωτικοῦ ιδεώδους.

Συγχαρητήρια ὀφείλονται οὐ μόνον εἰς τὸν κ. Μαντζάνα, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς προλογίσαντας τὸ βιβλίον του Καθηγητὰς κ.κ. Ἰ. Σ. Μαρκαντώνη καὶ Ἀλ. Κοσμόπουλον. Ἰδιαιτέρως ὀφείλονται εὐχαριστίαι εἰς τὸν δεῦτερον ὡς παρουσιάσαντα τὸ βιβλίον εἰς τὴν διευθυνομένην ὑπ' αὐτοῦ ἀξιέπαινον σειρὰν βιβλίων Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τοῦ προσώπου, ὡς καὶ εἰς τὸν διακεκριμένον ἐκδότην κ. Μιχαὴλ Γρηγόρη.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Wolfgang Roscher, *Sinn und Klang: Philosophisch-Theologische Steiflichter auf «Aisthesis» und «Poiesis» in Musik, Kultur, Bildung*, Verlag Müller - Speiser, Anif - Salzburg 1997, σχ. 21X15 ἐκ., σσ. 134.

Τὸν συγγραφέα τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου ἔχομεν παρουσιάσει καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «Θεολογίας». Οὗτος ὑπῆρξε Πρύτανης τῆς ἐν Salzburg Ἀνωτάτης Σχολῆς Μουσικῆς «Mozarteum» καὶ εἶναι ὁ Ἰδρυτὴς καὶ Πρόεδρος τῆς Διεθνούς Ἐταιρείας διὰ τὴν Πολυαισθητικὴν Ἀγωγήν

(Internationale Gesellschaft für Polyästhetische Erziehung) καὶ Διευθυντῆς τοῦ ἐν Salzburg Ἰνστιτούτου τῆς Παιδαγωγικῆς τῆς Μουσικῆς καὶ τῆς Πολυαισθητικῆς Ἀγωγῆς. Ἐπὶ πλέον διακρίνεται ὡς Κοσμήτωρ (Dekan) τῆς «*Τάξεως τῶν Τεχνῶν*» (Klasse der Künste) ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν.

Τὸ ὡς ἄνω βιβλίον αὐτοῦ, — τὸ ὁποῖον ἐξετυπώθη ἐν τῇ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «*Im Kontext*» σειρᾷ τῶν ὑπὸ τοῦ Peter Tschuggnall ἐκδιδομένων βιβλίων Θρησκείας, Φιλοσοφίας καὶ Πολιτισμοῦ —, ἔχει τὸν τίτλον (ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει) «*Νόημα καὶ Ἥχος — Φιλοσοφικοθεολογικαὶ ἀνταύγειαι (φωτοβολαία, λάμπεις) εἰς τὴν “Αἴσθησιν” καὶ “Ποίησιν” ἐν τῇ Μουσικῇ, τῷ Πολιτισμῷ καὶ τῇ Μορφώσει*». Πρὸς διατύπωσιν τοῦ τίτλου «*Νόημα καὶ Ἥχος*» (Sinn und Klang), ὁ συγγραφεὺς, ὡς σημειοῖ ὁ ἴδιος, ἔλαβεν ὄθησιν ἐκ τοῦ ἐξῆς χωρίου τοῦ Nietzsche: «*Τὸ πλέον κατανοητὸν ἐν τῇ γλώσσει εἶναι οὐχὶ ὁ ἴδιος ὁ λόγος (Wort), ἀλλ’ ὁ τόνος (Ton), ἡ ἰσχὺς (Stärke), ἡ μουσικὴ μεταβολὴ τοῦ τόνου (Modulation), ὁ ρυθμὸς (Tempo), μὲ τὰ ὁποῖα ἐκφράζονται διὰ τῆς ὁμιλίας μία σειρὰ λόγων — ἐν ὀλίγοις ἢ ὀπισθεν τῶν λόγων μουσικῇ, τὸ ὀπισθεν τῆς μουσικῆς ταύτης πάθος, τὸ ὀπισθεν τοῦ πάθους τούτου πρόσωπον’ ἐπομένως ὅλα αὐτά, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γραφοῦν*» (σφ. 6-7).

Κατὰ ταῦτα, πᾶς ἦχος, ἐπομένως καὶ ἡ Μουσικῇ, συναρτάται πρὸς τὸ βαθύτερον πολυδιάστατον νόημα τῆς πολυπύχου πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, ἧτις ἐκφράζεται διὰ τῶν ἀριστοτελικῶν ἐννοιῶν «*Αἴσθησις*» καὶ «*Ποίησις*». Ἡ διὰ τοῦ ἤχου παρουσίαις τοῦ νοήματος δίδει ἀφορμὴν εἰς τὸν W. Roscher, ἵνα οὗτος ἐπισημάνῃ τὴν συνάρτησιν τῆς Μουσικῆς καὶ — συνεκδοχικῶς — πάσης μορφῆς Τέχνης πρὸς τὸ σύνολον τῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου βιωμένων ἀξιών καὶ πρὸς τὴν ὀργανικὴν ὀλότητα τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀλληλεξαρτῶνται καὶ ἐν πολλοῖς ἀλληλοπεριχωροῦνται οἱ διάφοροι ἐπὶ μέρους τομεῖς τοῦ Πολιτισμοῦ (Θρησκεία, Ἡθικῇ, Τέχνη, Ἐπιστήμη, Φιλοσοφία, Φιλολογία κ.λπ.). Πρὸς τοὺς τομεῖς τούτους δύναται νὰ ἔλθῃ ὁ ἀνθρωπος εἰς βιωματικὴν ἐπαφὴν διὰ τῆς περιλαμβανούσης τὴν Μουσικὴν «*Πολυαισθήσεως*» (Polyaisthesis) καὶ διὰ τῆς «*πολυαισθητικῆς ἀγωγῆς*» (Polyästhetische Erziehung).

Ὁ συγγραφεὺς, προβάλλων τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς ταύτης καὶ χρησιμοποιοῦν ὡς σημεῖον ἐπαφῆς τοὺς ἐκφράζοντας τὴν ὀλότητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου ἦχους τῆς Μουσικῆς, ἐπιδιώκει τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διαλόγου τῶν καλλιτεχνῶν μετὰ τῶν ἐπιστημόνων, τῶν παιδαγωγῶν, τῶν φιλοσόφων, τῶν ἠθικολόγων, τῶν θεολόγων καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἀνάπτυξιν κοινῶν στόχων καὶ πρὸς ἐπισήμανσιν τῶν συναντήσεων τῆς Τέχνης πρὸς τὰς θρησκευτικὰς, ἠθικὰς καὶ γνωστικὰς ἀξίας.

Ὁ W. Roscher, ἐν τῷ ἔργῳ του «*Sinn und Klang*» δὲν περιορίζεται εἰς τὸ νὰ παρουσιάσῃ μερικὰς διαλέξεις του, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος προβάλλει σύνθεσιν τῶν θρησκευτικοφιλοσοφικῶν καὶ αἰσθητικῶν ἀπόψεων καὶ πεποιθησέων του, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλέον ἐπενδύει τὴν παρουσίαν αὐτὴν διὰ τῆς δημοσιεύσεως ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ καὶ δειγμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ πενταγράμμου δημιουργίας του, ἧτοι

μουσικῶν αὐτοσχεδιασμῶν ἐπὶ ποιητικῶν τεμαχίων τοῦ Friedrich Hölderlin. Ὡσαύτως παραθέτει τὸ θαυμάσιον κείμενον διὰ τὸν μουσικὸν αὐτοσχεδιασμὸν τοῦ βιβλικοῦ ὄρατορίου του ὑπὸ τὸν τίτλον «*Βαβέλ*» (Babel), τὸ ὁποῖον βοηθεῖ νὰ συνειδητοποιήσωμεν τὴν ἐν τῷ σημερινῷ κόσμῳ «*σύγχυσιν γλωσσῶν, ἀφασίαν καὶ γλωσσικὴν ἐλπίδα ἐν μέσῳ καταστροφικῶν παρεξηγήσεων καὶ παγκοσμίου νοσταλγίας τῆς εἰρήνης*» (Sprachverwirrung, Sprachlosigkeit und Sprachhoffnung inmitten katastrophaler Missverständnisse und universeller Friedenssehnsucht) (σ. 108).

Πρέπει ἐπίσης νὰ τονισθῇ, ὅτι ὁ W. Roscher ἐκδηλώνει ἐν τῷ βιβλίῳ του κατὰ συμπετυκνωμένον τρόπον τὴν καὶ ἐξ ἄλλων βιβλίων του γνωστὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Φιλοσοφίαν, πρὸς τὴν μετὰ τῶν «*Μουσῶν*» συνδεδεμένην Ἑλληνικὴν μουσικὴν καὶ ποιητικὴν παράδοσιν, ἰδίως πρὸς τὴν ποίησιν τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου. Ἐπίσης ἐμπνέεται ἐκ τοῦ παραδείγματος μεγάλων συνθετῶν (Bach, Mozart, Strawinsky κ.ἄ.). Δέχεται πνευματικὰ ἐρεθίσματα ἐκ τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Max Weber ἢ ἐκ τῶν μουσικῶν ἐμπειριῶν τοῦ Meister Eckehart καὶ συντονίζει μὲ ταπεινοφροσύνην τὴν σκέψιν του μὲ τὴν σκέψιν διαπρεπῶν θεολόγων, ὡς λ.χ. τοῦ διαπρεποῦς συναδέλφου του ἐν τῇ «*Εὐρωπαϊκῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν*» Eugen Biser, διαδόχου τοῦ R. Guardini ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Μονάχου καὶ Κοσμητοροῦ τῆς «*Τάξεως Γενικῆς Θεολογίας*» ἐν τῇ ὡς ἄνω Ἀκαδημίᾳ.

Ἀκόμη καὶ ἐὰν ἤθελέ τις ἴσως διαφορετικὴν διατύπωσιν ἐπὶ τινων θεολογικῶν θεμάτων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ θαυμάσῃ τὴν βαθυτάτην εὐλάβειάν του W. Roscher πρὸς τὸ Θεῖον καὶ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος, τὴν ἐκτίμησίν του πρὸς τὸν ὑγιᾶ μυστικισμὸν τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Χριστιανικῆς Παραδόσεως, ὡς καὶ τὴν καταπληκτικὴν γνῶσιν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐκ τῶν ὁποίων οὗτος παραθέτει ἀναρίθμητα χωρία.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ἰωάννου Χ. Βέτου, Δρος Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Σχολικοῦ Συμβούλου Θεολόγων Θεσσαλονίκης, *Οἱ παιδαγωγικὲς ἰδέες τοῦ βιβλίου τῶν Παροιμιῶν*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Περιοδικοῦ «*Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*» 78(1995), σελ. 835-882. 79(1996), σελ. 67-87. 189-233, Θεσσαλονίκη 1996.

Ἡ ὡς ἄνω ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Διδάκτορος τῆς Θεολογίας καὶ Σχολικοῦ Συμβούλου κ. Ἰ. Βέτου εἶναι, ὡς φαίνεται, καρπὸς μακροῦς, ἐπιμόχθου καὶ συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, μαρτυρούσης κυρίως, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἔχει ἐγκύψει μετ' ἐπιμελείας εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ ἐξόχως σημαντικοῦ παλαιοδιαθητικοῦ βιβλίου τῶν Παροιμιῶν καὶ δὴ ὄχι μόνον ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο') ἀλλὰ, εἰς τινα τοῦλάχιστον σημεῖα, καὶ ἐκ τοῦ μασωριτικοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου, διὰ τὴν ἐπισήμανσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ἐν αὐτῷ ἀπαντωσῶν παιδαγωγικῶν ἰδεῶν. Ἀπαρτίζεται δὲ ἐκ τεσσάρων κεφαλαίων, τῶν ὁποίων προτάσσεται ἐνημερωτικὸς Πρόλογος (σελ. 837-838) καὶ ἀκολουθεῖ ἐμπεριστατωμένη Εἰσαγωγή (σελ. 839-846), ἐν

τῇ ὁποία προβάλλεται μὲ σαφήνειαν καὶ ἀπλότητα ἢ παιδαγωγικὴ ἀξία τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίου, τὸ ὁποῖον, ὁμοῦ μετὰ τοῦ δευτεροκανονικοῦ ἀλλ' ἐπίσης σπουδαιωτάτου βιβλίου τῆς Σοφίας Σειράχ, παρέχει εἰς τὸν ἐρευνητὴν πολλὰς διαφωτιστικὰς πληροφορίας περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑβραίων παιδῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον γίνεται ἐν ἀρχῇ λόγος περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου «παιδεία» κατὰ τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν, συγχρόνως δὲ καὶ τῶν συνωνύμων ὄρων, τῶν ἀπαντώντων εἰς τὸ μασωριτικὸν ἑβραϊκὸν κείμενον τοῦ αὐτοῦ βιβλίου. Διὰ τῆς σχετικῆς ἐρεύνης του, ὁ σ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ὄρος «παιδεία» ἔχει πολλαπλῆν ἐννοιαν εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην γενικῶς καὶ δὴ καὶ εἰς τὰς Παροιμίας, δηλῶν τὴν μόρφωσιν, τὴν ἀγωγήν, τὴν πειθαρχίαν, τὴν τιμωρίαν κ.ἄ. (σελ. 847-851). Τοῦτο, βεβαίως, δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν παλαιοδιαθηκολογίαν, θεωρῶ ὅμως σημαντικόν, ὅπωςδῆποτε, τὸ ὅτι καὶ ὁ κ. Βέτος, ἐργασθεὶς μεθοδικῶς, ἠδυνήθη νὰ προσεγγίσῃ εἰς αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας κατὰ τὰς Παροιμίας καὶ περὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς, συγκρίνονται δὲ οἱ πεπαιδευμένοι πρὸς τοὺς ἀπαιδεύτους ἀνθρώπους, ἐνῶ τονίζεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ παιδεία ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν ἠθικῆς προόδου (σελ. 851-861). Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον ὁ σ. παρουσιάζει τὰς ἀντιλήψεις τῶν Παροιμιῶν α') περὶ τῶν παιδαγωγουμένων, οἱ ὅποιοι διαπαιδαγωγοῦνται βραδέως καὶ διὰ σκληρᾶς μεθόδου καὶ β') περὶ τῶν παιδαγωγῶν, οἳ εἶναι οἱ γονεῖς, οἱ σοφοὶ ἀλλὰ καὶ τὸ περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου διακινεῖται ὁ παιδαγωγούμενος (σελ. 862-882).

Τὸ τρίτον κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὰ μορφωτικὰ ἀγαθὰ καὶ εἰς τὰ ἠθικὰ ιδεώδη. Ἐνταῦθα δύναται ἀνέτως ὁ ἀναγνώστης νὰ διακρίνῃ τὰ ὅσα ὀρθὰ λέγει ὁ σ. α') περὶ τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ, τὸν ὁποῖον κατέστησαν οἱ σοφοὶ θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς ἰσραηλιτικῆς σοφίας, τῆς πίστεως καὶ τῆς ἠθικῆς, ἀφοῦ οὗτος εἶναι ἡ ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς διαπαιδαγωγήσεως (σελ. 69 τοῦ ἐπομένου τόμου), β') περὶ τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ, ὅστις, ἐφαρμοζόμενος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, πληροῖ αὐτοὺς σοφίας καὶ γνώσεως καὶ ἔχει μεγάλην ἀξίαν διὰ τὴν ἠθικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου (σελ. 73-74), γ') περὶ τῆς γνώσεως, ἢ ὁποία διακρίνεται: 1) εἰς τὴν γνώσιν τοῦ Θεοῦ, 2) εἰς τὴν γνώσιν τοῦ νόμου Αὐτοῦ καὶ 3) εἰς τὴν κοσμικὴν γνώσιν (σελ. 75) καὶ δ') περὶ τῆς σοφίας ὡς μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ, ἥτις εἰς τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν ἐμφανίζεται ὡς θεία καὶ ὡς ἀνθρωπίνῃ (σελ. 81 ἐξ.). Συμφῶνως δὲ καὶ πρὸς τὰς σοφὰς ἀπόψεις τοῦ αἰοιδίμου Πρωτ. Κ. Καλλινίκου, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἐν μέρει ὁ κ. Βέτος ἐνταῦθα, διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς σοφίας ἀπαιτοῦνται πολλὰ προϋποθέσεις καὶ δὴ πρῶτον ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ («Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου»), εἶτα δὲ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς αὐτήν, ἢ ἀναζήτησίς της κ.ἄ. (σελ. 85).

Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον γίνεται λόγος ἀρχικῶς περὶ τῆς διδασκαλίας ὡς τοῦ βασιικωτέρου μέσου ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας κατὰ τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν. Εἰδικώτερον ἐξετάζονται ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας, ἡ ἀξία, ἡ μορφὴ, αἱ μέθοδοι καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς (σελ. 191-195). Ἐν

συνεχίει ὁ σ. ἀναφέρεται εἰς τὰς βασικὰς μεθοδικὰς διδασκτικὰς ἀρχάς, ἡ ὑπαρξίς τῶν ὁποίων διαπιστοῦται εἰς τὰς Παροιμίας (σελ. 195 ἔξ.). Ἐνταῦθα διαφαίνεται ὅτι οὗτος ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ ἐπιστημονικὰς ὁρολογίας καὶ μεθόδους τῆς συγχρόνου παιδαγωγικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας, χρησιμοποιοῦν ταύτας εὐρύτατα, προκειμένον νὰ διευκολυνθῆ εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τοῦ θεματός του (βλ. π.χ. τὴν διδασκτικὴν ἀρχὴν τῆς βιωματικότητος, τῆς ἐποπτικότητος, τῆς εὐαρέστου διδασκαλίας, τῆς συγκρίσεως καὶ ἀντιθέσεως, τῶν αἰνιγμάτων, τῶν τεχνασμάτων μνημονικῆς φύσεως καὶ πολλὰ ἄλλα, ἐκ τῶν ὁποίων παρουσιάζει μεγάλην καὶ ἐμφανῆ ἐξάρτησιν). Περαιτέρω ὁμιλεῖ περὶ ὁδηγιῶν καὶ συστάσεων τοῦ Παροιμιαστοῦ, πρὸς διαπαιδαγώγησιν καὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων (ὀφθαλμῶν, ὠτων, γλώσσης) καὶ τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου (σελ. 214-219). Εἰς τὸ τέλος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰς ποινάς, αἱ ὁποῖαι ἦσαν σωματικαὶ καὶ ἠθικαὶ παρ' Ἑβραίους. Ἐθεωροῦντο δὲ ὡς ἀπαραίτητον παιδαγωγικὸν μέσον παρ' αὐτοῖς, τοσοῦτ' μᾶλλον καθ' ὅσον, ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ παιδαγωγοὶ ὤφειλον νὰ τιμωροῦν τοὺς ἐκ τῶν παιδαγωγουμένων παρεκτρεπομένους, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς τιμωρεῖ ἐκείνους, τοὺς ὁποίους ἀγαπᾷ (σελ. 219 ἔξ.).

Μετὰ τὴν ἐρευνητικὴν ταύτην ἐργασίαν του ἐπὶ τῶν παλαιοδιαθηκικῶν πηγῶν, ὁ σ. παραθέτει τὰ συναχθέντα συμπεράσματά του, διὰ τῶν ὁποίων δίδει μίαν διανγῆ καὶ ὠραίαν εἰκόνα τῶν παιδαγωγικῶν ἰδεῶν τοῦ βιβλίου τῶν Παροιμιῶν. Καὶ καταλήγει εἰς τὴν ἐπιτυχῆ διαπίστωσιν, ὅτι παιδαγωγὸς ἐν εὐρυτέρῳ ἐννοίᾳ εἶναι Αὐτὸς Οὗτος ὁ Θεός, ὁ Ὅποιος χειραγωγεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ ἀγαθὸν (σελ. 226-228). Ἐνδείκνυται δὲ νὰ τονισθῆ ἐνταῦθα, ὅτι καθ' ὅλα τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἐρεῦνης τοῦ κ. Βέτου, δίδεται σαφεστάτη ἔμφασις εἰς μίαν ἄλλην, ἐπίσης σημαντικὴν διαπίστωσιν, ὅτι ἡ παιδεία ἐν γένει ἐδράζεται ἐπὶ τῆς θρησκείας καὶ ἐπὶ τῆς ἐξ αὐτῆς ἀπορροεούσης ἠθικῆς.

Ἡ παρουσιασθεῖσα μελέτη εἶναι ἀξιόλογος, διότι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, βασιζέται ἐπὶ λεπτομεροῦς ἐρεῦνης τοῦ φιλοπόνου συγγραφέως εἰς πολλὰ σπουδαιότατα βιβλικὰ κείμενα. Ἐπὶ πλέον ἔχουν χρησιμοποιοηθῆ καλῶς δι' αὐτὴν καὶ τὰ ἔργα τῶν ἐρμηνευτῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ νεωτέρα βιβλιογραφία, εἰς περιορισμένην δὲ ἔκτασιν καὶ ἡ σύγχρονος ξενόγλωσσος τοιαύτη. Καὶ εἶναι, νομίζω, ἐμφανές, ὅτι ὁ κ. Βέτος ἔχει γενικῶς ἐργασθῆ λίαν φιλοτίμως διὰ τὴν συλλογὴν τοῦ πολυτίμου ἐρευνητικοῦ ὕλικού του, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἔχει ἔλθει οὗτος εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὰς πηγάς, καὶ εἶναι ἀξίος ἐπαίνου διὰ τὴν φιλοπονίαν του.

Ἐν καταλείδει θεωρῶ ἀπαραίτητον νὰ προσθέσω καὶ τὰ ἑξῆς: Ὁ σ. εἰς τὸν Πρόλογον τοῦ βιβλίου του, εὐγενῶς φερόμενος, ἐκφράζει θεομᾶς εὐχαριστίας πρὸς τὸν ὑποφαινόμενον, «γιατὸ ἐνδιαφέρον του, τὴν ἐπιστημονικὴν καθοδήγησιν καὶ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις του γιὰ τὴν ἐργασία αὐτῆ» (σελ. 837). Ἀναμφιβόλως, τοῦτο μὲ τιμᾶ, ἀλλὰ συγχρόνως μὲ καθιστᾷ καὶ ὑπόλογον δι' ὠρισμένα μειονεκτήματα τῆς ἐκπονηθείσης αὐτῆς ἐργασίας, τὰ ὁποῖα εἶναι εὐκόλον νὰ παρατηρήσῃ καὶ ὁ μέσος ἀκόμη ἀναγνώστης. Κατὰ πᾶσαν βεβαιότητα θὰ γίνῃ ἀντιληπτόν, ὅτι χωλαίνει αὕτη εἰς τὴν ἐκτύπωσιν καὶ δὴ

τόσον, ὥστε ἡ ὄλη ἐμφάνισις τῆς νὰ μὴ προκαλῆ ὠρραϊάν ἐντύπωσιν. Καὶ ὀφείλω νὰ ὀμολογήσω, ὅτι ἔνεκα τούτου ἡ χαρὰ τὴν ὀποίαν ἡσθάνθην ὅταν ἔλαβον αὐτὴν ἐκτυπωμένην, μετεστράφη εἰς λύπην, εὐθύς ὡς διεπίστωσα ὅτι ἔχουν παρεισφρήσει εἰς αὐτὴν πολλὰ καὶ ποικίλα τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα. Εἶναι, πράγματι, λυπηρὸν ὅτι, ἐνῶ εἰργάσθη ὁ κ. Βέτος ἀόκνως, εὐσυνειδήτως καὶ μεθοδικῶς, καὶ ἐνῶ ἐπέτυχεν εἰς τὴν ἔρευνάν του, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀποφύγη τὰ ὅσα κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν παρεισέφερασαν σφάλματα. Ταῦτα δὲ εἶναι τοσαῦτα καὶ τοιαύτης φύσεως, ὥστε μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὰ ἐπισημάνω ἐνταῦθα ἢ νὰ ὑποδείξω διορθώσεις αὐτῶν κ.λπ.

Τὸ μόνον τὸ ὀποῖον θὰ ἡδυνάμην νὰ ὑποδείξω ἐν προκειμένῳ εἶναι νὰ προβῆ ὁ σ. εἰς μίαν δευτέραν ἐκδοσιν τῆς μελέτης του, μὲ τὴν συμπαράστασιν ἱκανοῦ προσώπου καὶ ἐμπείρου περὶ τὰς ἐκτυπώσεις βιβλίων, τὸ ὀποῖον νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀπαλλάξῃ αὐτὴν ἀπὸ τὰ ἐν λόγῳ μειονεκτήματα. Θεωρῶ δὲ ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ προσλάβῃ ἓνα κατάλληλον διορθωτὴν καὶ τὸ Περιοδικὸν «*Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*», εἰς τὸ ὀποῖον ἔχει δημοσιευθῆ ἡ ἐργασία τοῦ κ. Βέτου, ὥστε νὰ προλαμβάνωνται εἰς τὸ μέλλον τοιαῦτα κακεκτυπώσεις. Διότι ἡ μορφή τὴν ὀποῖαν παρουσιάζει σήμερον ἡ ἐργασία αὕτη δὲν περιποιεῖ τιμὴν οὔτε εἰς τὸν φιλοτίμως κοπιᾶσαντα δι' αὐτὴν συγγραφέα τῆς, οὔτε εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐγκριτὸν Περιοδικόν, εἰς τὸ ὀποῖον δημοσιεύονται καὶ πολλὰ ἄλλα ἐπιστημονικὰ μελέται. Ταῦτα, βεβαίως, μειώνουν ἐν μέρει τὴν ἀξίαν τῆς παρουσιασθείσης ἐργασίας, ὀπωσδήποτε ὅμως οὐδόλως δύνανται νὰ ἐξαλείψουν τὴν ἀγαθὴν ἐντύπωσιν, ἡ ὀποία προκαλεῖται ἐκ τῆς διαφανομένης ἐν αὐτῇ ἐργατικότητος, τῆς ἐρευνητικῆς ἱκανότητος καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας τοῦ κ. Βέτου.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Δημητρίου Ἰω. Κωνσταντέλου, *Πενία, Κοινωνία καὶ Φιλανθρωπία στὸν Μεταγενέστερο Μεσαιωνικὸν Ἑλληνικὸν Κόσμο (1204-1453)*, μετ. Ἀθανασίας Κοντογιαννακοπούλου, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1994, σελίδες ο'-ζ', 1-230, Εἰκόνες, χάρτες.

Πίνακας Περιεχομένων, σελ. 229-230. Βραχυγραφίες, σελ. ε'. Πρόλογος, σελ. ζ'. Εἰσαγωγή, σελ. 1-11. Μέρους Πρῶτο: Κοινωνικὲς Συνθήκες στὸ Μεταγενέστερο Βυζάντιο, σελ. 13-49. Μέρους Δεύτερο: Ἡ Ἀντίδραση τοῦ Κοινωνικοῦ Συνόλου στὴ Φτώχεια, σελ. 51-80. Μέρους Τρίτο: Φιλανθρωπικὲς Δραστηριότητες, σελ. 81-137. Μέρους Τέταρτο: Εἰδικὰ Ἰδρύματα, σελ. 139-158. Ἐπίλογος, σελ. 159-166. Ὑποσημειώσεις, σελ. 163-187. Βιβλιογραφία, σελ. 188-195. Κατάλογοι: Αὐτοκρατόρων, 1204-1453, σελ. 196. Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν, 1204-1453, σελ. 197. Εἰκόνων-Χαρτῶν, σελ. 199-221. Εὐρετήριο Κυριῶν Ὀνομάτων καὶ Πραγμάτων, σελ. 223-228.

Βιογραφικά. Ὁ καθηγητὴς πρωτοπρεσβύτερος Δημήτριος Ἰω. Κωνσταντέλος εἶναι τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Θεολογίας εἰς τὸ πανεπιστημιακὸν ἴδρυμα Ρίτσαρδ Στόκτον Κόλετζ τῆς πολιτείας τῆς

Νέας Ἱερσέης, ΗΠΑ. Ἐκλεκτὸς κληρικὸς τῆς ἱεράς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς. Συγγραφεὺς μὲ ἑκατοντάδας ἔργων πάσης μορφῆς καὶ ἐπιστῆμων διεθνoῦς ἀναγνώρισεως.

Βιβλιοκρισίαι μου εἰς προηγούμενα ἔργα του. Ὁ γράφων εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ παρουσιάσῃ εἰς δεδομένας εὐκαιρίας εἰς τὰς γλώσσας ἀγγλικήν, γαλλικὴν καὶ ἑλληνικὴν τὰς κυριωτέρας μονογραφίας τοῦ συγγραφέως. Ὁρθόδοξος Παρατηρητῆς 35 (1969) 25-27, ἀρ. 594. Κληρονομία 14 (1982) 201-204. 16 (1984) 349-352. 18 (1986) 453-455. 26 (1994) 349-350. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 72 (1989) 328-330. Θεολογία 65 (1994) 404-405. Ὁρθοδοξία, περ. Β' 1 (1994) 593- 594. *The Greek Orthodox Theological Review* 13 (1968) 107-109. 35 (1990) 379. *The Ecumenical Review* 20 (1968) 315-316. 21 (1969) 278-280. *Revue d' Histoire Ecclesiastique* 65 (1970) 1025-1026. 84 (1989) 82. *Phronema* 4 (1989) 96.

Οἱ δύο Τόμοι. Τὸ ἀνὰ χεῖρας πόνημα ἀποτελεῖ τὸν τόμον Β' μῖα πρὸς τὸ παρὸν διλογία, γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιον ἀντικείμενον ἐρεῦνης. Ὁ τόμος Α' ἔφερε τὸν τίτλον: *Βυζαντινὴ Φιλανθρωπία καὶ Κοινωνικὴ Πρόνοια*, ἑλλ., Ἀθήναι, 1986, 300-1204 μ.Χ.. Ἐνῶ ὁ τόμος Β' συνεχίζει τὴν μελέτην τοῦ αὐτοῦ θέματος ἀπὸ τοῦ 1204-1453. Τοιοῦτοτρόπως καλύπτεται ἡ περὶ τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας ἐρευνα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Ἀβλεψίαι, τυπογραφικὰ παροράματα. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς ἐργασίας φαίνεται νὰ ὑστερῇ κάπως, διότι παρεσιέφρυσαν ἀρκεταὶ τυπογραφικαὶ καὶ ἄλλαι ἀβλεψίαι (σελ. 2, 5, 25, 36-37, 81, 92, 101, 117, 129, 145, 151, 154, 155, 163, 173, 175, 176, 180, 188). Ἀπὸ αὐτὰς σημειῶνω μόνον ὅσας ἔχουν ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα.

σελ. 25, 7η γραμμὴ ἐκ τῶν κατὰ πρὸς τὰ ἄνω: ἄς γραφῆ «Δέρκων».

σελ. 73-74, 99, 173, 187, ὁ ὄρος «ἀγιοποίησις». Καλὸν θὰ εἶναι ὅπως ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἀποφεύγηται ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου τούτου καὶ χρησιμοποιοῦνται ἄλλαι ἐκφράσεις.

σελ. 84, γραμμὴ 12, ἄς γραφῆ «ὁ Γρηγόριος Β' ὁ Κύπριος» (σελ. 92, γραμμαὶ 22-23).

σελ. 129 γραμμὴ 20: ἄς γραφῆ «πέραν».

σελ. 145, γραμμὴ 14 ἐκ τῶν κατὰ πρὸς τὰ ἄνω: «Ἀθανασίου Α'».

σελ. 151, γραμμὴ 11: «τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου».

Πηγαὶ - Βιβλιογραφία. Ὁ π. Κωνσταντέλος στηρίζεται κατὰ πολὺ στὸν τόμον Α' τῆς ἐργασίας του, στὰς ἐπιγραφάς, εἰς ἐπιτυμβίους λίθους, σὲ κείμενα ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, εἰς μαρτυρίας, πληροφορίας, ταξιδιωτικὰ, διηγήσεις, εἰς εὐρύτερον βιβλιογραφίαν, κ.ἄ. (σελ. 7-11, 14, 36-37, 52-60, 139-, 145-147, 152, 156-157, 188-195).

Χαρακτηρισμός. Ὁ λόγος κυλᾶ ἄνετος. Ἡ ἔκφρασις εἶναι ἀπλῆ. Συναντᾶται σαφήνεια εἰς περιγραφὴν. Δίδονται παραδείγματα ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴν. Ἡ ἀνάγνωσις καθίσταται εὐχάριστος. Εἶναι μὲ δύο λόγια ἐργασία καθηγητοῦ καὶ συγγραφέως ὠρίμου ἡλικίας (σελ. 51, 81).

Χρονικοὶ καὶ τοπικοὶ προσδιορισμοί. Ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποεῖ ποικίλας ἐκφράσεις διὰ νὰ τοποθετήσῃ χρονικῶς (ιστορικῶς) τοὺς ἀνθρώπους, τὸ κοινωνικὸν σύνολον, τὸ περιβάλλον καὶ τὰς χρονικὰς περιόδους.

Τὸ Βυζάντιον τοποθετεῖται γενικῶς (μέσα) εἰς τοὺς μέσους χρόνους (σ. 6). Παραλλήλως γίνεται λόγος γενικῶς διὰ τὸν μεσαιωνικὸν χριστιανικὸν ἑλληνισμὸν (σελ. 8), τὸν μεσαιωνικὸν ἑλληνικὸν κόσμον (σελ. 160) ἢ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν (σελ. 159). (Χρόνος, ἐποχή, ἑλληνισμός, κόσμος).

Εἰς διδομένης εὐκαιρίας ὁ συγγραφεὺς ὀμιλεῖ διὰ τὴν πρώϊμον βυζαντινὴν περίοδον (σελ. 6, 52, 149) καὶ ἐποχὴν (σελ. 157). Ἡ τὴν μέσῃν βυζαντινὴν περίοδον (σελ. 149) καὶ ἐποχὴν (σελ. 157). (Περίοδος, ἐποχή). Διὰ τοὺς ὑπ' ὄψιν χρόνους συναντᾶται μεταγενέστερος, -η, -ο, ὄψιμος, -η, -ο, ὕστερος, -η, -ο. Μεταγενέστερος, -η, -ο. Μεταγενέστερος μεσσιανικὸς ἑλληνικὸς κόσμος (ἐξώφυλλον, σελ. 8), μεταγενέστερος βυζαντινὸς κόσμος (σελ. 108), μεταγενέστερη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (σελ. ζ', 6, 51, 153). μεταγενέστερη βυζαντινὴ κοινωνία (σελ. 8), μεταγενέστερο Βυζάντιο (σελ. 6, 7, 134), μεταγενέστερη βυζαντινὴ περίοδος (σελ. 42, 52). (κόσμος, αὐτοκρατορία, κοινωνία, Βυζάντιο, περίοδος). Ὅψιμος, -η, -ο. Ὅψιμος βυζαντινὸς ἑλληνισμὸς (σελ. 13), μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς ἢ πρώϊμος σύγχρονος ἑλληνισμὸς (σελ. 53). Ὅψιμοι βυζαντινοὶ διανοούμενοι (σ.102). Ὅψιμος μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς κόσμος (σελ. 20). Ὅψιμη βυζαντινὴ Ἐκκλησία (σελ. 62, 84, 97). Ὅψιμη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (σελ. 68-69, 160). Ὅψιμη βυζαντινὴ κοινωνία (σελ. 99). Ὅψιμο Βυζάντιο (σελ. 159). Ὅψιμη βυζαντινὴ περίοδος (σελ. 14, 153) ἢ ἐποχὴ (σελ. 159). (Ἑλληνισμός, κόσμος, Ἐκκλησία, αὐτοκρατορία, κοινωνία, Βυζάντιο, διανοούμενοι, περίοδος, ἐποχή). Ὑστερος, -η, -ο. Ὑστερο Βυζάντιο (σελ. 40), ὕστερη αὐτοκρατορία (σελ. 51), ὕστερη βυζαντινὴ περίοδος (σελ. 48, 60), ἐποχὴ (σελ. 51). (Βυζάντιο, αὐτοκρατορία, περίοδος, ἐποχή). Γενικά: Ἑλληνισμός, κόσμος, αὐτοκρατορία, κοινωνία, Βυζάντιο, Ἐκκλησία, διανοούμενοι, χρόνοι, ἐποχὴ, περίοδος.

Μερικὰ ἐνδιαφέροντα σημεῖα.

Ἐκκλησία καὶ πολιτεία στὸ Βυζάντιο (θεσμὸς τῆς συναλληλίας), σελ. 9-11. Μυστικισμὸς καὶ συντηρητικὸν πνεῦμα εἰς τὸ Βυζάντιον (σελ. 14). Τέσσαρες κοινωνικοὶ τάξεις ἀνθρώπων κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον; α') οἱ ἄριστοι ἢ εὐγενεῖς (ὕλικὴ τάξις), β') οἱ μέσοι, γ') οἱ ἄποροι ἢ πτωχοὶ (δημος), δ') οἱ ἀπορώτατοι ἢ πένητες καὶ ἐπαῖται (σελ. 15). Στατιστικαὶ (σελ. 15, 18-20). Ἐπισκοπαὶ καὶ μητροπόλεις (σελ. 29). Τὰ αἶτια διὰ τὴν αὐξήσιν τῆς πτωχείας εἰς τὸ Βυζάντιον (σελ. 44). Φιλανθρωπία - εἰκονογραφία (σ. 56-). Ὁ Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης (122-1254) καὶ ἡ Νίκαια (σ.73-79). Θεόκλητος ὁ Φιλαδελφείας (1252-1324/1325) καὶ ἡ Φιλαδέλφεια (σελ. 91-94). Δούλοι, δουλεία καὶ Ἐκκλησία εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν (σελ. 120-137). τὰ γηρατεῖα (σελ. 155).

Οἱ χαρακτηρισμοὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Ἄξιοι προσοχῆς εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως διὰ πρόσωπα, γεγονότα, ἰδρύματα καὶ συγγραφεῖς (σελ. 46, 54, 97, 143, 163, 165, 176, 183-184).

Μεταβυζαντινοὶ Χρόνοι. Μολονότι τὰ χρονικά ὄρια, μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ὁ π. Δημήτριος εἶναι ἡ περίοδος 1204-1453, παρὰ ταῦτα ἐνίοτε γίνεται ἀναφορὰ γενικῶς διὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ τὰ σημερινὰ κρατοῦντα (σελ. 51, 84, 142, 158-161) καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν εἰκονογραφίαν (σελ. 58), τοὺς ἰατροὺς (σελ. 153), τὴν μουσικὴν (σελ. 157-158), τὴν Ἐκκλησίαν (σελ. 160-161).

Δέοντα γενέσθαι. Ἐμπρακτος φιλανθρωπία. «Καὶ μόνον ὁ ὄρος αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ θέμα μιᾶς μονογραφίας ἢ νὰ διερευνηθῇ πιὸ ἐκτεταμένα καὶ σὲ πιὸ θεολογικὰς κατηγορίες» (σελ. 7-8).

«Δὲν ὑπάρχει λεπτομερὴς κοινωνικὴ ἔρευνα πού νὰ ἀποκαλύπτῃ τὸν ὄρισμό, τὸ μέγεθος καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων» στὸ Βυζάντιο.

«Παρ' ὅλο πού οἱ ἐγκύκλιες ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου (σελ. 15) δὲν ἔχουν ὅλες ἐκδοθῆ, ὑπάρχουν ὅμως ἀρκετὲς πληροφορίες, πού ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Ἀθανάσιος (πατριάρχης ΚΠόλεως, 1289-1293, 1303-1309) ἦταν φίλος καὶ τροφοδότης τῶν λαϊκῶν τάξεων» (σελ. 90-91).

Κατακλείς. «Ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος ἀναμένει τὴν ἐμφάνισιν τοῦ δευτέρου τοῦτου τόμου ἐνὸς τρίτου, πού θὰ περιλάμβανε τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους μέχρι σήμερον ἀπὸ μέρους τοῦ εἰδικοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος πατρὸς Δημητρίου Ἰω. Κωνσταντέλου» *Κληρονομία* 18 (1986) 455.

Ὁ τόμος Β' ἤδη ἐνεφανίσθη καὶ παρουσιάζεται ἐδῶ. Εἰς τὸ τέλος τοῦτου ὁ π. Δημήτριος σημειώνει: «Ἡ κοινωνικὴ συνείδησι τῆς μεταβυζαντινῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἓνα θέμα πού ἀναζητᾷ τὸν ἐρευνητὴ του» (σελ. 161).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Ἄρχιμ. Σωφρονίου, *Ἄσκησις καὶ Θεωρία* (μετάφρασις ἐκ τοῦ ρωσικοῦ καὶ γαλλικοῦ ὑπὸ Ἱερομονάχου Ζαχαρίου), Ἰ. Σταυροπ. Μονὴ Τιμ. Προδρόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας 1996, σελ. 196.

Πράγματι, πολλοὶ ἀναζητοῦσαν τὶς ἐπὶ μέρους μελέτες τοῦ μακαριστοῦ Γέροντος Σωφρονίου (ἄλλοτε Ἀγιορείτου καὶ πρόσφατα ὁσιακῶς κοιμηθέντος εἰς τὸ μοναστήρι του στὸ Ἑσσεξ τῆς Ἀγγλίας), πού εἶχαν δημοσιευθεῖ ἐδῶ κι ἐκεῖ σὲ διάφορα περιοδικὰ καὶ Πρακτικὰ Συνεδρίων, καὶ παρακαλοῦσαν κι εὐχόντουσαν γιὰ τὴν ἔκδοσή τους. Ὁ ἀκάματος ἱερομόναχος π. Ζαχαρίας, ἀφοσιωμένο πνευματικὸ τέκνο τοῦ π. Σωφρονίου, ἀνέλαβε καὶ αὐτὸ τὸν κόπο κι ἔφερε τὸ ἔργο (καὶ τῆς μεταφράσεως καὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν μελετημάτων αὐτῶν) εἰς αἴσιον πέρας. Ἐχομε ἤδη μπροστά μας ἓναν κομψότατο τόμο διακοσίων περίπου σελίδων, ὅπου περιέχονται σὲ τρία Μέρη τὰ δυσεύρετα ὅσο καὶ πολῦτιμα μελετήματα καὶ ἄρθρα τοῦ π. Σωφρονίου, σὲ μιὰ σιλιπνὴ καὶ ποιητικὴ καθαρεύουσα, κατάλληλη γιὰ ἀνάλογα θεολογικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ γράφτηκαν ἢ νὰ ἐκφωνήθηκαν γιὰ κάποια εἰδικὴ περίπτωσι, ἀλλὰ ὁ συγγραφέας τὰ ἐπεξεργάστηκε μετὰ γιὰ νὰ τὰ δημοσιεύσει. Πρόκειται γιὰ κείμενα-διαμάντια, πού ἱκανοποιοῦν καὶ ὠφελοῦν καὶ τὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά.

Οἱ τρεῖς ἐνότητες τοῦ Α' Μέρους ἔχουν ἀγιολογικὸ χαρακτήρα, καὶ ὁμιλοῦν: 1. Περὶ τῶν βάσεων τῆς ὀρθοδόξου ἀσκήσεως, 2. Περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῶν τριῶν ἀποταγῶν (κατὰ τὸν ἅγ. Κασσιανὸν τὸν Ρωμαῖο καὶ τὸν ἅγ. Ἰωάννη τῆς Κλίμακος) καὶ 3. Περὶ χριστιανικῆς τελειότητος καὶ Μοναχισμοῦ. Τὸ Β' Μέρος περιέχει τὴ μελέτη περὶ τῆς Ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας κατ' εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδος (εἶναι ἡ πιὸ πολυσέλιδη μελέτη, σὲ πέντε κεφάλαια, σελ. 107-168), καὶ τὸ Γ' Μέρος περιέχει ἕνα Λόγο τοῦ μακαριστοῦ Γέροντος Σωφρονίου στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Κυρίου (σελ. 171-188) καὶ τὸν τελευταῖο συγκινητικὸ Λόγο του, μόλις μισὴ σελίδα, ποῦ ἐκφώνησε στὴν τελευταία θεία λειτουργία του (11 Μαρτίου 1993), τέσσερις μῆνες ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐν Κυρίῳ κοίμησίν του (11 Ἰουλίου 1993).

Ὁ π. Ζαχαρίας καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου τοῦ Ἑσσεξ προσφέρουν πολύτιμη διακονία στὴν ὀρθόδοξη πνευματικότητα καὶ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία γενικώτερα, ἐκδίδοντας τοῦτο τὸ βιβλίον τοῦ π. Σωφρονίου.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἀρχιμ. Συμεὼν Κούτσα, *Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος (ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου, — Εἰσαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια)*, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1996, σελ. 462.

Ὁ γνωστὸς — καὶ ὡς δόκιμος συγγραφέας θεολογικῶν - ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ἀλλὰ καὶ ὡς ἱεροκήρυξ — π. Συμεὼν Κούτσας, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ διακεκριμένους κληρικούς μας (καὶ γιὰ τὴν μόρφωσίν του καὶ γιὰ τὴν εὐσέβειά του), μὲ τὸν τόμο τοῦτο μᾶς προσφέρει τὴν καλύτερη βιογραφία τοῦ μεγάλου μας μυστικοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου. Ὁ π. Συμεὼν, ποῦ φέρει καὶ τ' ὄνομα τοῦ μεγάλου Ἁγίου, ἀγάπησε τὸν ἅγιο Συμεὼν καὶ τὴ θεολογία του καὶ ἔχει ἐπανειλημμένως ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του, καθὼς καὶ μὲ ἄλλους Μυστικούς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας — ὅπως π.χ. στὴ θεολογικὴ διδακτορικὴ διατριβή του στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου. Στὸ βιβλίον τοῦτο (ποῦ ἡ πρώτη του ἐκδοση ἐξαντλήθηκε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα καὶ ἐπανεκδίδεται τώρα σ' αὐτὴ τὴν β' ἐκδοση), ἔχουμε μιὰ «ἀφθάστου πνευματικοῦ κάλλους βιογραφία», τὴν ὁποία ἔγραψε ὁ ἀφοσιωμένος μαθητὴς τοῦ Ἁγίου Νικήτας ὁ Στηθάτος. Τὸ κείμενο τοῦ Στηθάτου εἶχε παλιότερα ἐκδώσει ὁ I. Hausherr (1928), ἀλλὰ ἔχοντας ὑπ' ὄψη του μόνο δύο παρισινούς κώδικες, καὶ ἡ ἐκδόσή του εἶναι τώρα σπάνια καὶ δυσεύρετη, ἔστω καὶ μὲ τὶς ἐλλείψεις της. Γι' αὐτὸ καὶ εἴμαστε πολὺ εὐγνώμονες στὸν π. Συμεὼν, ποῦ ἀνέλαβε τὸν κόπο νὰ μᾶς δώσει μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ Ἁγίου καὶ τῆς μυστικῆς θεολογίας του ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου πιὰ (καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία ἐνὸς ρωμαιοκαθολικοῦ καὶ ἰησουϊτικῆς μοναχοῦ), ἐπὶ τῇ βάσει μάλιστα ὅλων τῶν κωδίκων ποῦ περιέχουν τὴ βιογραφία τοῦ Ἁγίου ἀπὸ τὸ χερί τοῦ Στηθάτου.

Στὴν Εἰσαγωγή (σελ. 15-43) ὁ π. Συμεὼν ἐξετάζει τὰ φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ προβλήματα, μὲ βάση τὸν Βίον καὶ τὴν ὡς τώρα βιβλιογραφία, γιὰ νὰ καταλήξει στὶς ἀρχὲς τῆς παρουσίας ἐκδόσεως. Στὴ συνέχεια (σελ. 46-391)

μᾶς δίνει τὸ ἀρχαῖο κείμενο τοῦ Βίου, κριτικὰ βεβαίως ἀποκαταστημένο, μὲ παράλληλη μετάφραση στὴν ἀντικρινὴ σελίδα καὶ χρήσιμα ὑποσελίδια σχόλια. Μετὰ τὶς βραχυγραφίες καὶ τὰ Sigla (σελ. 394), γιὰ πρακτικούς κυρίως λόγους, δημοσιεύεται ξεχωριστὰ τὸ Κριτικὸ ὑπόμνημα (σελ. 395-422), καὶ ἀκολουθοῦν τρεῖς Πίνακες - Εὐρετήρια: Α', Χωρίων τῆς Ἀγ. Γραφῆς, Β', Κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων καὶ Γ', Ἀσκητικῶν καὶ μυστικῶν ἐνοπιῶν, ποὺ καθιστοῦν πολὺ εὔχρηστη τὴν ἔκδοση.

Στὰ πολὺ θετικὰ προσόντα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πρέπει νὰ τονιστεῖ, ἀνήκει καὶ ἡ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιοεῖ ὁ π. Συμεὼν στὴ νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ Βίου: «*Τέτοιος ὑπῆρξε, ὅπως ἐλέχθη, ὁ βίος τοῦ Ἀγίου. Μὲ λίγα λόγια, ἦταν ἕνας βίος ποὺ συνδύασε τὴν πράξη καὶ τὴν ὑψηλότατη θεωρία, καὶ ὁ ὁποῖος ἔφθασε στὴν τελειότητα μὲ τὸ χάρισμα τῆς θεολογίας καὶ τὴ μεγάλη σοφία τοῦ Θεοῦ... Ζώντας, λοιπόν, μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ ἔχοντας ὑπερβεῖ τοὺς ὅρους τῆς φύσεως, ὁ μακάριος προχωροῦσε καθημερινὰ στὸ δρόμο τῆς τελειότητος καί, χάριθ σ' αὐτόν, πλήθαινε τὸ ποίμνιο τοῦ Χριστοῦ μὲ νέους μοναχοὺς ποὺ ἔκλειρε» (σελ. 135). Μακάρι, ὁ π. Συμεὼν, νὰ καταπιανότανε καὶ μὲ τὴν μετάφραση τῶν Κατηχήσεων τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου!*

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἰω. Δ. Μπουγάτσου, *Ἡ συμβολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Ἀθήναι 1996, σελ. 164 + κγ' πίν.

Ὁ γνωστὸς στοὺς φιλολογικοὺς καὶ θεολογικοὺς κύκλους συγγραφέας, κ. Ἰω. Δ. Μπουγάτσος, Γεν. Γραμματεὺς τοῦ «Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν», ἔχει ἀφιερῶσει ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου του (καὶ τῆς ζωῆς του, θὰ ἔλεγα) στὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἱστορία τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς τοῦ Γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων (1780-1857). Ἐκτὸς ἄλλων μελετημάτων τοῦ σ., πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν «Ἀλληλογραφία» τοῦ Οἰκονόμου (Ἀθ. 1977), καθὼς καὶ τὶς «Ἀπόψεις» τοῦ Οἰκονόμου γιὰ τὴν Τετραφωνία καὶ τὸ Λέσβιον σύστημα (Ἀθ. 1993). Ὁ κ. Μπουγάτσος, ποὺ παρακολουθεῖ τὴν νεώτερη λογοτεχνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ βιβλιογραφία καὶ τὴ σχολιάζει τακτικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ραδιοφωνία, μὲ συνέπεια καὶ ζήλο θαυμαστὸ, ἦταν ὁ κύριος ἐμπνευστὴς καὶ ὀργανωτὴς τοῦ Συμποσίου - Ἡμερίδας γιὰ τὸν Οἰκονόμο (7 Ὀκτωβρίου 1995) στὴν Ἀθήνα, ποὺ οἱ ἐργασίες καὶ ἀνακοινώσεις του ἐπανελήφθησαν μ' ἐπιτυχία καὶ στὴ γενέτειρα τοῦ Οἰκονόμου, τὴν Τσαρίτσανη. Σήμερα, ὁ κ. Μπουγάτσος μᾶς δίνει ἀκόμη ἕναν πνευματικὸ καρπὸ τοῦ πνεύματός του καὶ τῆς ἀγάπης του γιὰ τὸν Οἰκονόμο. Πρόκειται γιὰ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα μελέτη του, ποὺ δημοσιεύτηκε πρῶτα σὲ συνέχειες στὸ ἐπίσημο περιοδικὸ «Ἐκκλησία» (1994-1996) καὶ ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τοῦ Οἰκονόμου μὲ τὸ Εἰκοσιένα.

Ἦστερ' ἀπὸ μικρὸ προλογικὸ σημείωμα τῆς ἱστορικοῦ Χαρίκλειας Γ. Δημακοπούλου, ὁ σ. μᾶς δίδει στὴν Εἰσαγωγή τὸ κλίμα στὸ ὁποῖο

κινήθηκε ὁ Οἰκονόμος καὶ ἡ παρούσα ἐργασία, ποῦ θέλει νὰ φωτίσει τὴν ἱστορία τοῦ μεγάλου ὄντως Διδασκάλου τοῦ Γένους, α) στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, β) στὴν περίοδο τῆς Ἐπαναστάσεως ἀλλὰ καὶ γ) μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα. Ὁ σ. δὲν διστάζει νὰ φωτίσει σκοτεινὲς πλευρὰς καὶ ἱστορίες ἀπὸ τὶς σχέσεις τοῦ Οἰκονόμου μὲ πρόσωπα καὶ «*ρεύματα*» τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ ἐρευνες τοῦ σ. στὶς πηγὰς καὶ στὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία μᾶς φανερώνουν ἓνα Διδάσκαλο τοῦ Γένους — ἤρωα, ποῦ δικαιούται τὴν αἰώνια εὐγνωμοσύνη τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τοῦτο (καθὼς δείχνουν οἱ σελίδες τοῦ Α' καὶ Β' Μέρους τοῦ βιβλίου), διότι ὁ Οἰκονόμος γύρισε (ἢ ἀλληλογράφησε μὲ) ὅλη τὴν Εὐρώπη ἐκείνη τὴ δύσκολη ἐποχὴ γιὰ νὰ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἰσχυρῶν «*διὰ τὸ σκλαβωμένον Γένος*» μας. Συγκινητικὴ εἶναι ἡ προσευχὴ τοῦ Οἰκονόμου γιὰ τὸν Ἀγῶνα, ὅπως καὶ τ' ἄλλα κείμενα, ποῦ ὁ σ. ἀξιοποιεῖ γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐρεῦνης του. Τὸ πλῆθος τῶν Ὑποσημειώσεων (457), τὸ Εὐρετήριο, ἡ Βιβλιογραφία καὶ οἱ Πίνακες μὲ τὰ ντοκουμέντα, δείχνουν τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὸ μέγεθος τῆς προσφορᾶς τοῦ σ., σ' ἓνα θέμα τόσο ἀκανθῶδες καὶ σκοτεινὸ ἀκόμη σὲ πολλὰ σημεῖα του.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

ΠΡΟΔΡΟΜΑΡΙΟΝ, "Ἁγιον Ὅρος 1996, σελ. 576.

Ἐνδεδυμένον «*πορφύραν καὶ βύσσον*», ἀλλὰ μὲ ὀρθόδοξο καλλιτεχνικὸ αἶσθημα, τὸ Προδρομάριον τῆς Καλύβης Τιμίου Προδρόμου Ἱ. Σκήτης Ἀγ. Ἀννης ἀποτελεῖ μιὰ ἐκδοτικὴ καὶ τυπογραφικὴ ἐπιτυχία. Παρ' ὅλο τὸν ὄγκο τοῦ τόμου καὶ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν σελίδων του, τὸ «*Προδρομάριον*» εἶναι ἓνα κομψοτέχνημα. Ἀκόμη, ἓνα καλλιτεχνικὸ καὶ πνευματικὸν ἀπόκτημα γιὰ τοὺς συλλογεῖς ἔργων τέχνης, στὸ χῶρο τῶν ἱερῶν καὶ λειτουργικῶν λεγομένων τεχνῶν. Ἡ ἐκδοσις εἶναι δίχρωμη, μὲ βινιέττες καὶ κοσμήματα, πολλὰς ἐγχρωμες εἰκόνες τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ, κυρίως, τὰ Κείμενα (ὑμνολογικὰ - ἀγιολογικὰ - μουσικὰ) ποῦ ἀναφέρονται στὸ «*Πτηνὸν τῆς Ἐρήμου*». Ἐχει σημασία καὶ πρέπει νὰ δοθεῖ ὀλόκληρος ὁ τίτλος τοῦ Βιβλίου: «*Προδρομάριον, ἥτοι βιβλίον περιέχον ἀπάσας τὰς Ἀκολουθίας τῶν ἑορτῶν τοῦ Προδρόμου, Κανόνας κατ' ἤχον, Παρακλήσεις, «Ἀκάθιστον ὕμνον», Μακαριστάρια - Εὐλογητάρια, Χαιρετισμοὺς, Ἐγκωμιαστικὸς Λόγος εἰς κείμενον καὶ μετάφρασιν...*». Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ τόμος περιέχει: 1. Τὶς ἕξ Ἀκολουθίαις στὶς γιορτὰς τοῦ τιμίου Προδρόμου, 2. Ἐντεκα Κανόνες τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων (Μαυρόποδος), κατ' ἤχον, 3. Δύο Παρακλητικὸς (Μαξίμου Γραικοῦ καὶ Γέροντος Γερασίμου Μικραγιαννανίτου), 4. Ἀκάθιστο, ΚΔ' Οἴκους καὶ Μακαριστάρια - Εὐλογητάρια τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ, καθὼς καὶ ΚΔ' Οἴκους τοῦ Ραμματᾶ, 5. Ἐννέα Λόγους μεγάλων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων γιὰ τὶς γιορτὰς τοῦ ἁγίου Προδρόμου, οἱ ὅποιοι (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν β', καὶ τὸν γ' καὶ τὸν στ') δίνονται καὶ σὲ μετάφραση γλαφυρῇ, ὁμαλῇ καθαρεύουσα ἐκκλησιαστικοῦ λόγου καὶ 6. Μουσικὸν Παράρτημα, μὲ Δοξαστικά, Στιχηρὰ

καὶ μιὰ ἐξαίσια «Ἐκλογή» στὸν ἅγιο Προδρόμο, ποὺ εἶναι διαφόρων Ἁγιορειτῶν συνθέσεις, ἀλλὰ γραμμένα καὶ διακοσμημένα ὅλα μὲ τὸ χέρι τοῦ ἱεροῦ Ἱεροθέου Φιλοθεΐτου.

Τὸ «*Προδρομάριον*» (κατὰ τὸ «*ἐβδομαδάριον*», «*Θεοτοκάριον*» κ.λπ.) δὲν εἶναι τὸ πρῶτο βιβλίον τῆς Συνοδείας τοῦ π. Θεολήπτου, ποὺ μονάζει στὴν καλύβη τοῦ Τιμίου Προδρόμου Ἁγίας Ἄννης. Παράλληλα μὲ τὴν μοναχικὴ καὶ ἀσκητικὴ ζωὴ τους καὶ ὅλο τὸ φορτωμένο «*νυχθήμερον*» πρόγραμμα καὶ τὰ διακονήματά τους, ἔχουν καὶ τὴν ἐγνοια νὰ διακονήσουν τοὺς ἐν πνεύματι ἀδελφούς τους (στὴν ἔρημο ἢ στὸν κόσμον), ἐκδίδοντας σοβαρὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ λειτουργικὰ βιβλία. Ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας τὸ *Λειτουργικὸν* (Ἁγ. Ὅρος 1978), Ἀσματικὴ Ἀκολουθία Τιμίας Ζώνης (1981), καὶ τὰ σπάνια μὰ τόσο σημαντικὰ Πρακτικὰ τῶν Ἁγίων καὶ Οἴκουμενικῶν Συνόδων (Α' τόμος 1981, Β' 1982 καὶ Γ' 1986). Εἶναι μιὰ ζηλευτὴ Συνοδεία, ποὺ ἀγωνίζεται τὸν καλὸν ἀγῶνα μὲ πολλοὺς τρόπους καὶ σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Πιστοὶ πάντα στὴν ἐκκλησιαστικὴ - μοναστικὴ παράδοση, βρίσκουν τρόπους νὰ κάνουν ἐπωφελῆ τὴ διακονία καὶ τὴν παρουσία τους στοὺς ἀδελφούς ποὺ διψοῦν κι ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ στηρίγματα. Μᾶς διδάσκουν μὲ τὴν ἀκάματη ἐργατικότητα τους καὶ μὲ τὴν ταπεινώσῃ τους. Ὁ Θεὸς νὰ τοὺς φυλάγει ἀπὸ τὶς παγίδες τοῦ πονηροῦ καὶ νὰ τοὺς δυναμώνει στὰ καλὰ ἔργα τους!

Ἡ ὠραία καὶ χρησιμώτατη αὐτὴ ἔκδοση τιμᾷ τὴ Συνοδεία ποὺ ἐκοπίασε γιὰ νὰ τὴ φέρει εἰς αἴσιον πέρας, ὅπως τιμᾷ καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος, ποὺ ἔχει στοὺς κόλπους του τέτοιους Μοναχούς, ποὺ διακονοῦν ἔργῳ καὶ λόγῳ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ μνημονευθεῖ ξεχωριστὰ ὁ κόπος τοῦ Ἱεροῦ. Ὁνουφρίου Ἀγιαναννίτου ὁ ὁποῖος ἐσήκωσε τὸ μεγαλύτερο βᾶρος τοῦ ἔργου. Ἐκτός ἀπὸ τὴ γενικὴ φροντίδα ἢ ἐπιμέλεια, ἔκαμε τὴν ὠραία μετάφραση τῶν περισοτέρων Λόγων τοῦ τόμου, καθὼς καὶ τὴν μακρὰ καὶ ἐπαρκέστατη Εἰσαγωγὴ (σελ. 15-57), ὅπου παρουσιάζονται λεπτομερῶς καὶ ἀναλυτικῶς τὰ περιεχόμενα, τὰ προβλήματα τους, οἱ ἰδιαιτερότητες, ἀλλὰ καὶ οἱ λύσεις - προτάσεις γιὰ τὴν ἄρτια παρουσίαση τοῦ ἐγχειρήματος. Ἄξιός ὁ μισθός του!

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἐλένης Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, δ. Φ., *Ταμείον ἀνεκδότων Βυζαντινῶν Ἀσματικῶν Κανόνων*, ἔκδ. «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων», Ἀθήναι 1996, σελ. 352.

Ἡ κ. Παπαηλιοπούλου εἶναι μιὰ εὐσυνείδητη καὶ φιλόπονη νέα ἐρευνήτρια στὸ χῶρο τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, καὶ οἱ ὡς τώρα δημοσιευμένες ἐργασίες της ἀποτελοῦν ἤδη σημαντικὴ προσφορά. Μὲ τὸν νέο καὶ ὀγκώδη τόμο, ποὺ χάρη στὴ γενναιοδωρία τοῦ γεραροῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων», ἐκδόθηκε προσφάτως, πλουτίζεται ἡ βιβλιογραφία μας μ' ἓνα ἔργο πολλαπλῆς χρησιμότητος. Ἡ ἐρευνητικὴ αὐτὴ προσπάθεια τῆς κ. Παπαηλιοπούλου μᾶς γεμίζει χαρὰ καὶ ἱκανοποίηση ὅλους, ὅσοι ἐργαζόμεστε

στὰ ὕμναγιολογικὰ βυζαντινὰ θέματα. Ἐδούλεψε μόνη της σὲ χορταριασμένα καὶ πολλὰς φορὰς δυσπρόσιτα χωράφια, ὅπου ἄλλοι δὲν μπόρεσαν ἢ δὲν εἶχαν τὴν ὑπομονὴ καὶ τὸ κουράγιο νὰ σκάψουν. Ὁ καθηγητὴς Ἄθ. Δ. Κομίνης πρέπει νὰ αἰσθάνεται καὶ ἰκανοποίησι καὶ ὑπερηφάνεια, πού μιὰ μαθήτριά του — ἴσως ἢ καλύτερη — ἐκοπίασε κι ἔδωκε σάρκα καὶ ὄστᾶ σ' ἓνα παλιὸ του ὄνειρο: τὴ συγκρότησι ἑνὸς Corpus ἀνεκδότων βυζαντινῶν λειτουργικῶν κανόνων ἀπὸ κώδικες τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, δηλαδὴ κάτι ἀνάλογο καὶ ἀντίστοιχο μὲ τὸ Corpus τῶν *Analecta Hymnica Graeca* τοῦ ἀλησμόνητου G. Schirò, στὴ Ρώμη. Ἡ ἐκλεκτὴ ἐρευνητριά, χρόνια τώρα, ἀνιχνεύει σὲ ὅλους τοὺς χώρους τῆς Ἀνατολῆς (ἀλλὰ καὶ τῆς Δύσεως), ὅπου εἶναι δυνατὸ ν' ἀνευρεθοῦν ἀνεκδοτοὶ ὕμνογραφικοὶ κανόνες καὶ νὰ τοὺς ἴδει καὶ καταγράψῃ, μὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἀπαραίτητα στοιχεῖα τους. Ἡ ἐργασία της θυμίζει ἀνάλογες ἐρευνες τοῦ Εὐστρατιάδη καὶ τῆς Follieri, μὲ κάπως πῶς μεγάλη εὐρύτητα, λόγῳ τῆς πείρας καὶ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ προόδου στὸν τομέα τῶν καταλογογραφησέων. Ἡ κ. Παπαηλιοπούλου μᾶς δίνει στὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ τόμου (σελ. 9-16) ὅλο τὸ ἱστορικὸν τῆς προσπάθειάς καὶ τῆς ἐπιτυχούς ἐκβάσεως, ἀναφέρει δὲ καὶ ὅλους τοὺς συναδέλφους πού τὴ βοήθησαν, καὶ πού τοὺς ἐκφράζει τὶς εὐχαριστίες καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην της.

Ὁ Α' αὐτὸς τόμος τοῦ «*Ταμείου*» περιλαμβάνει ὅλο τὸ ὕλικὸν τῶν Ἀνεκδότων Βυζαντινῶν ἱσμοτικῶν κανόνων, πού ἀνήκουν σὲ γιορτὲς - Ἁγίους τῶν δώδεκα Μηναιῶν - σ' ἓνα Β' τόμο, πού θ' ἀκολουθήσει, θὰ περιληφθοῦν οἱ ἀνεκδοτοὶ Κανόνες ἀπὸ τὴν Παρακλητικὴν καὶ τὸ Τριῳδίον, ἢ καὶ ἄλλες δεσποτικὰς καὶ θεομητορικὰς γιορτὲς κ.λπ., πού βρίσκονται ἐκτὸς Μηναιῶν. Μὲ συναίσθησι τῆς εὐθύνης της καὶ τὴν ἀπαραίτητην στὸν κάθε σοβαρὸ ἐπιστήμονα εὐσυνειδησία, ἡ ἀκάματη ἐρευνητριά γράφει (σελ. 10): «*Δηλῶ ἐνταῦθα, ὅτι δὲν διατείνομαι ὅτι ἡ ἐρευνα ἐτερματίσθη διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος. Τὸ πρὸς ἐρευναν ὕλικὸν εἶναι ἀφθονον, ἐνίστε δὲ καὶ λανθάνον εἰσέτι.*»

Μὲ τὴν ἐρευνα καὶ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ παρόντος τόμου, θὰ ἔχουν ὅλοι οἱ βυζαντινολογοῦντες (θεολόγοι καὶ φιλόλογοι) νέα καὶ αὐθεντικὰ στοιχεῖα γιὰ λειτουργικοὺς κώδικες, γιὰ κανόνες παλαιούς, γνωστοὺς πού ταυτίζονται ἢ ἀγνωστοὺς πού πρῶτη φορὰ καταγράφονται, μὲ τὶς πεζές, ἔμμετρος ἢ ἀλφαβητικὰς ἀκροστιχίδες τους. Σὲ παλαιούς καὶ γνωστοὺς ὕμνογράφους προσγράφονται νέα ἔργα, ἐνῶ ἔρχονται στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἀρκετοὶ ἀγνωστοὶ ὡς τώρα ὕμνογράφοι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει, βέβαια, καὶ γιὰ τὶς γιορτὲς τῶν Ἁγίων. Μ' ἓνα λόγο, οἱ ὕμνογραφικοὶ καὶ ἀγιολογικοὶ χάρτες, πού ὡς τώρα ξέραμε, ἀλλάζουν αἰσθητὰ, χάρις στὴν ἐρευνα καὶ στοὺς καρπούς τῆς κ. Παπαηλιοπούλου. Ἀνοιχτό, βέβαια, παραμένει πάντα τὸ ἐνδεχόμενον, κάποιοι ἀπὸ τοὺς περιλαμβανόμενους ἐδῶ Κανόνες νὰ ἐκδοθοῦν ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὰς, ἢ κάποιοι νέοι νὰ ἐντοπισθοῦν σὲ νέα χειρόγραφα καὶ νὰ παρατεθοῦν στὶς «*Προσθήκες*», στὸ τέλος.

Τὸ βιβλίον θ' ἀποτελεῖ ἀπὸ τώρα σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ πολύτιμον «*ἐργαλεῖον*» γιὰ κάθε ἀγιολογοῦντα καὶ ὕμνολογοῦντα, καὶ ἦταν σοφὴ ἢ σύνταξι καὶ δημοσίευσι τῶν *Indices* (*Hymnographorum* καὶ *Sanctorum et Festivitatum*)

στὸ τέλος τοῦ τόμου, μαζί με τοὺς ἄλλους πίνακες (Initia, Ἀκροστιχίδες, Χειρόγραφα).

Συγχαίρουμε πολὺ ἐγκάρδια τὴν κ. Παπαηλιοπούλου κι εὐχόμεστε νὰ μᾶς δώσει καὶ τὸν Β' τόμο σύντομα.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἄρχιμ. Παύλου Ἑγγλεζάκη, *Διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου* (20 μελέται, δ'-κ' αἰ.), Ἀθήναι 1996, σελ. 742.

Ἄξιοι πολλῶν συγχαρητηρίων εἶναι οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ *Ἰδρύματος Α. Γ. Λεβέντη* καὶ τοῦ *Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς* (Ἑλλάδος), γιὰ τὴν πολύτιμη αὐτὴ ἔκδοση, ποὺ κυκλοφορεῖ μετὰ τὴν κοίμηση τοῦ συγγραφέως τῆς, μετὰ τὴν γενικὴ ἐπίβλεψη καὶ φροντίδα τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ ΜΙΕΤ κ. Ἐμμαν. Χ. Κάσδαγλη. Ὁ ἀείμνηστος σ. εἶχε ἐμπιστευθεῖ τὰ χειρόγραφα τῶν 20 Μελετῶν του καὶ τὴν μακρὰ *Εἰσαγωγή* του (σελ. 19-56) σὲ δυὸ ἀγαπημένους μαθητὰς του (καὶ δικούς μου ἀρίστους μαθητὰς στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν), τοὺς ἀυταδέλφους π. Σιλουανὸ καὶ π. Μιχαήλ Ἰωάννου, οἱ ὅποιοι τὰ φρόντισαν.

Ὁ π. Παῦλος (κατὰ κόσμον: Βενέδικτος) ἔκαμε λαμπρὲς σπουδὲς στὸ Παρίσι καὶ στὸ Καίμπριτζ, καὶ ἡ ἀκαδημαϊκὴ του εἰδίκευση ἦταν περισσότερο στὶς Βιβλικὰς ἐπιστῆμες· ὅμως, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μελέτες τοῦ ὀγκώδους τούτου τόμου, θὰ μποροῦσε νὰ διαπρέψει ἐξ ἴσου λαμπρὰ καὶ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἀκοίμητο ἐρευνητικὸ πνεῦμα, εἶχε τὴν εὐτυχία νὰ καθῆσει κοντὰ σὲ σπουδαίους δασκάλους καὶ ν' ἀποδώσει γρήγορα (καὶ πολλοὺς καὶ γλυκύτατους) ἐπιστημονικοὺς καρπούς. Γι' αὐτὸ καὶ τὴν πρόωγη ἀναχώρησή του ἀπὸ τὰ γῆϊνα, ὕστερ' ἀπὸ μακρὰ καὶ ὀδυνηρὴ ἀσθένεια, τὴν ἐθρήνησαν καὶ οἱ Κύπριοι συνάδελφοί μας, ἀλλὰ καὶ ὅλοι ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν (ἐδῶ καὶ στὸ Ἑξωτερικὸ) καὶ ἐξετίμησαν δικαιολογημένα τὸ τίμιον πρόσωπό του, τὴ σοφία του, τὴν ἐργατικότητα του, τὴν προσφορά του στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ Θεολογία, παρὰ τὸ σύντομον τοῦ ἐπίγειου βίου του (1947-1992).

Οἱ 20 μελέτες τοῦ Τόμου εἶναι καρπὸς συστηματικῆς καὶ πολυετοῦς ἐρεῦνης καὶ ἀντιμετωπιζοῦν θέματα ὄλων τῶν αἰώνων σχεδὸν (δ' - κ') τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Κύπρου. Ἡ ἀγάπη του πρὸς τὸν ὄσιο Νεόφυτον τὸν Ἑγκλειστο εἶναι φανερὴ (τοῦ ἀφιερώνει πέντε ἱστορικο-φιλολογικὰς μελέτες). Ἡ πολυγλωσσία τοῦ σ. εἶναι θαυμαστὴ καὶ διευκολύνει τὶς ἐρευνές του σὲ πρωτογενεῖς πηγές - μελέτες. Εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὸν ἀναγνώστη νὰ διαβάσει μετὰ πολλὴ προσοχὴ τὴν *Εἰσαγωγή* ὅπου ἐξηγεῖται ἡ μεθοδολογία καὶ ἡ κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας - φιλολογίας ἐπάνω στὰ θέματα ποὺ ἐξετάζει. Ἐπίσης, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὁ τόμος πλουτίζεται μετὰ (ὑπο) Σημειώσεις γιὰ ὅλα τὰ κεφάλαια - μελέτες (σελ. 625-685), καθὼς καὶ μετὰ χρησιμώτατους πίνακες Πηγῶν, Βιβλιογραφίας, Γεν. Εὐρετηρίου κ.λπ.

Σ' ἓνα τόσο μεγάλῳ ἔργῳ εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ξεφύγουν καὶ κάποια

τυπογραφικὰ λάθη, ποὺ ἢ εὐμένεια τοῦ ἀναγνώστη θὰ τὰ ἰδεῖ καὶ θὰ τὰ διορθώσει. Παρακαλῶ, ὅμως, νὰ διορθωθοῦν, στίς βραχυγραφίες (σελ. 623), δυὸ λάθη τίτλου Ἐπετηρίδων: ΕΕΘΣΑ (= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν)· ΕΕΘΣΠΘ (= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης) -καὶ ὄχι... Ἐταιρείας Θεολογ. Σπουδῶν Ἀθηνῶν, ἢ, Ἐταιρείας Θεολογικῶν Σπουδῶν Παν/μίου Θεσσαλονίκης, ἀντίστοιχα.

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω μὲ τὴν ἀκροτελεύτια φράση τῆς Εἰσαγωγῆς του: «Δίδω ὃ,τι ἔχω. Ἐπεικῆς ἄς εἶναι ὁ ἀναγνώστης. Ὁ χρόνος ὑπῆρξε σύντομος, οἱ καιροὶ δυσμενεῖς, τὸ ἔργον πάρεργον. Ἐπραξα ὃ,τι ἤμπορούσα. Διαφορετικὰ καὶ ἐγὼ ἤθελα. Ἀλλά, ποίαν σημασίαν ἔχει τελικῶς αὐτό; Ἐνὸς ἐστὶ χρεία, Κύριε!» (σελ. 56).

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Πέτρου Κ. Καλύβα, *Ἡ ἀσματικὴ Ἀκολουθία τῶν Χριστουγέννων* (Εἰσαγωγή, Κείμενο, Μετάφρασις, Σχόλια, Γλωσσάριον), Ἀθήνα 1996, σσ. 565.

Πολλῶν ἐτῶν ἐργασία πρέπει ν' ἀντιπροσωπεύει ὁ τόμος αὐτός, ὅπου ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ σοβαρὸ τρόπο καὶ αὐστηρὰ πνευματικὴ μέθοδο μὲ τὶς Μεγ. Ὁρῆς, τὸν Ἐσπερινό, τὴ Λιτῆ, τὸν Ὁρθρο καὶ τὴ Λειτουργία τῆς Ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων. Ὁ κ. Καλύβας, ποὺ ἔχει σπουδάσει Θεολογία καὶ Φιλολογία (προσφάτως ἔχει ἐκδώσει κι ἓναν τόμο μὲ εἴκοσι ὀμιλίες γιὰ Κυριακὰς καὶ γιορτὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, μὲ τὸν τίτλο «Ὑδωρ ἀλλόμενον», Ἀθήνα 1997, σελ. 203), ἔχει ἐγκύψει μὲ ὑπομονὴ κι ἐπιμονὴ στὴ «μητρόπολη τῶν ἐορτῶν», δηλ. στὰ Χριστούγεννα, καὶ ἔχει ὀργώσει κυριολεκτικὰ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῶν Μηναιῶν, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συγκροτήσῃ τὸν βαρῦτιμο αὐτὸν τόμο. Βεβαίως, ὁ ὄγκος τοῦ βιβλίου ἔχει κάποια, ἴσως ἀνισότητα, ὡς πρὸς τὴ διαίρεση. Ἀφιερώνει τὸν μισὸ τόμο στὴν Εἰσαγωγή (σελ. 17-233), ὅπου, ὁμολομένως, ἐκθέτει χρήσιμες πληροφορίες, ἀλλὰ ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ δοθοῦν πυκνότερα, στίς μισὲς σελίδες, γιὰ νὰ μπορεῖ ν' ἀπλωθεῖ ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση μὲ κάπως μεγαλύτερη ἄνεση. Ἐπειτα, ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει περισσότερο σὲ τέτοια ἔργα εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν λειτουργικῶν κειμένων.

Ἀξίζει, ὠστόσο, νὰ ἐπαινεθεῖ ὁ κόπος καὶ ὁ ζήλος τοῦ κ. Καλύβα, ποὺ συνέλεξε τόσο ὑλικὸ γιὰ τὴν μακρότατη αὐτὴ Εἰσαγωγή! Παρ' ὅλον ὅτι δὲν μᾶς δίνει ξεχωριστὰ τὴ Βιβλιογραφία, φαίνεται πὼς ἀντλεῖ ἀπὸ εἰδικὰ συγγράμματα (μερικὲς φορὲς τὰ παραθέτει σὲ ἐσωτερικὲς παραπομπές), καὶ ἰδίως τῶν δασκάλων του Τωμαδάκη, Μητσάκη καὶ Κομίνη, γιὰ τὰ θέματα βυζαντινῆς ὑμνογραφίας, καὶ Φιλολογίας γενικώτερα. Χωρισμένη σὲ δέκα κεφάλαια ἡ Εἰσαγωγή, μᾶς πληροφορεῖ: γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς Ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων, γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς Ἀκολουθίας τῆς, γιὰ τοὺς σπουδαιότερους ποιητὰς καὶ μελωδούς τῆς, γιὰ τὴν ποιητικὴ ἀξία τῶν ὕμνων τῆς, γιὰ τὰ μέτρα, τὸ ρυθμὸ καὶ τὴ γλῶσσα τῶν ὕμνων τῆς, γιὰ τὸ θεολογικὸ

περιεχόμενό τους, γιὰ τὴ μουσικὴ τους, γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους εἶδη τῶν ὕμνων (ὡς πρὸς τὴ μορφὴ, τὸν τρόπο ψαλμωδίας καὶ τὸ περιεχόμενό τους), γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῆς Ἀκολουθίας, γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τῆς στῆ Νεοελληνικῆ Λογοτεχνία (ἐδῶ δεῖχνει μερικὴ ἀδυναμία ἢ ἔρρινα τοῦ σ. καὶ κάποιες ἐλλείψεις), δηλ. στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία. Στῆ συνέχεια, ὁ σ. παραθέτει τὰ κείμενα καὶ μεταφράζει τὰ ὕμνογραφικὰ (δὲν ἀγγίζει τὰ Ἀναγνώσματα, γιὰ τὰ ὁποῖα βέβαια βρίσκονται μεταφράσεις σὲ ἄλλα βιβλία), σὲ μιὰ βατῆ καὶ σαφῆ γλῶσσα. Βρίσκω πολὺ σημαντικὰ τὰ Σχόλια (σελ. 372-545) τοῦ κ. Καλύβα στοὺς ὕμνους, ὅπου δίνει καὶ τὶς ἀγιογραφικὰς πηγὰς ἐμπνεύσεως, καθὼς καὶ τὸ Γλωσσάριον (σελ. 547-565), μὲ λεξικογραφικὴ - ἀλφαβητικὴ σειρὰ, ποὺ θὰ βοηθήσουν πολὺ τὸν φιλακόλουθο ἀναγνώστη.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἡλία Δ. Μουτσούλα, *Γρηγόριος Νύσσης*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, (ΒΕΠΕΣ 65), Ἀθῆναι 1996, σελ. 588.

Ὁ Καθηγητὴς τῆς Πατρολογίας στῆ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ἡλ. Δ. Μουτσούλας ἔχει ἀφιερῶσει ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου του στὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης. Ἀπὸ τὸ 1965, ποὺ ἔγραψε τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του («*Ἡ σάρκωσις τοῦ Λόγου καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γρηγορίου τοῦ Νύσσης*», Ἀθῆναι 1965, σελ. 231) ἴσαμε σήμερα ἔχει δημοσιεύσει πολλὰ μελετήματα σχετικὰ μὲ τὸν ἅγιο Γρηγόριο, κ' ἔχει πολλὰς φορὰς μιλήσει σὲ εἰδικὰ πατρολογικὰ Συνέδρια μὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν μεγάλον αὐτὸ Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας. Στὸ νέο τοῦτο ἔργο του ἀνακεφαλαίωνει καὶ συνοψίζει ὅλες τῆς ὡς τώρα ἔρευνές του, γράφοντας τὴν μεγάλη Εἰσαγωγὴ (σελ. 11-521) στὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Ἁγίου στῆ σειρὰ ΒΕΠΕΣ (τόμ. 65-70), ὅπου φυσικὰ εἶχε καὶ τὴ γενικὴ ἐπιστοασία κ' ἐπιμέλεια.

Εἶναι, πράγματι, ἐντυπωσιακὴ ἢ τεράστια βιβλιογραφία, ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίχτηκε ὁ κ. Μουτσούλας, γιὰ νὰ γράψει αὐτὴ τὴν Εἰσαγωγὴ. Ἐχει μελετήσει, ὅσο λίγοι, ὅλα τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, ἀλλὰ γνωρίζει καὶ τὴν παλαιότερη καὶ νεώτερη σχετικὴ βιβλιογραφία τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ἐδῶ, παραπέμποντας μ' ἐσωτερικὰς βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις, ἐντὸς κειμένου, γιὰ πρακτικοὺς λόγους· κυρίως, γιὰ νὰ μὴν ἐπιβαρυνθεῖ μὲ περισσότερες σελίδες ὁ ἤδη ὀγκώδης (διπλάσιος σχεδὸν ἀπὸ τοὺς συνήθεις) τόμος. Εἶναι ἀξιοζήλευτη ἡ ἐνημέρωσις ποὺ ἔχει ὁ καθηγητὴς Μουτσούλας στὴν παγκόσμια «*Γρηγοριανή*» βιβλιογραφία, ὅπου βλέπει κανεὶς πλούσιες παραπομπὰς του, ἀκόμη καὶ σὲ βιβλία ἢ μελέτες τοῦ 1996!

Ὁ τόμος αὐτός, ὁ ὁποῖος περιέχει στὸ τέλος καὶ ἓνα ἔργο τοῦ Ἁγίου (σελ. 525-564) «*Ἀπολογία περὶ τῆς Ἐξαήμερου, πρὸς Πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ*», ἀποκτὰ μιὰ ἰδιαίτερη βαρῦτητα λόγῳ τῆς πολυσέλιδης Εἰσαγωγῆς, τὴν ὁποία ὁ καθηγητὴς Μουτσούλας διαιρεῖ σὲ τρία Μέρη: Α' Βιογραφικὰ (σελ. 11-59), Β' Συγγράμματα (σελ. 60-349) καὶ Γ' Διδασκαλία (σελ. 350-504). Ἐπεταί «*Λοιπὴ γενικὴ βιβλιογραφία*» (σ. 504-513) καὶ «*Παράρτημα βιβλιογραφίας*» (σ. 514-515).

Θὰ ἔλεγα ὅτι καὶ τὰ τρία Μέρη τῆς Εἰσαγωγῆς εἶναι πολύτιμα γιὰ τοὺς θεολόγους καὶ τοὺς φιλόλογους ἀναγνώστες, γενικώτερα. Ὅμως, τὸ Β' καὶ τὸ Γ' προσφέρουν τὴν ἐκτενέστερη καὶ λεπτομερέστερη ἔκθεση ὡς σήμερα τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν θεολογικῶν πληροφοριῶν, σχετικὰ μὲ τὰ Συγγράμματα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης καὶ τῆ θεολογικῆς Διδασκαλίας τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Πατρὸς. Εἶναι μιὰ προσφορά, ποῦ, κατὰ κοινὴ μάλλον ἀναγνώριση, τιμᾷ τῆ νεώτερη γενεὰ τῶν ἐλλήνων θεολόγων' καὶ φέρνει πρὸ κοντὰ στὴν ἐποχὴ μας ἓνα θεολόγο-φιλόσοφο, ποῦ τόσα ἔχει νὰ διδάξει καὶ νὰ δώσει στὸν κάθε ἀναγνώστη!

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Vasilios Makrides, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821. Aspekte Griechisch - orthodoxer Apologetik angesichts naturwissenschaftlicher Fortschritte (Tübinger Beiträge zur Religionswissenschaft, Band 2), Peter Lang Verlag, Frakfurt am Main 1995, σσ. 664.*

Γνωστότατος ἤδη στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης μας καὶ δόκιμος συγγραφέας ὁ παλαιὸς μαθητῆς καὶ τώρα ἐκλεκτὸς συνάδελφος κ. Βασίλειος Μακρίδης, ἔδημοσίευσε καὶ «τύποις» τὴν διδακτορικὴ του διατριβή, ποῦ ὀλοκληρώθηκε τὸν Νοέμβριου τοῦ 1990 καὶ ἔγινε δεκτὴ καὶ ἐγκρίθηκε τὸ 1991 ἀπὸ τὴ Σχολὴ «Ἐπιστημῶν τοῦ Πολιτισμοῦ» τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης στὸν τομέα τῆς Ἱστοριοφυλοσοφίας. Γνώστης ἄριστος τῆς περιόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ ὁ κ. Μακρίδης, μὲ ἄμεση ἐποπτεία τῶν πηγῶν, ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων, κατάρθωσε νὰ συνθέσει μιὰ σημαντικὴ ἐργασία, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἀποκαλύπτει τὸν βαρὺ ἐπιστημονικὸ ὄπλισμό του, τὴν ἐρευνητικὴν του δύναμη καὶ ὠριμότητα, ἀλλὰ παράλληλα ἀποβαίνει ἀληθινὸ μεταλλεῖο γνώσεων γιὰ τὸ βίο, τὴ δράση καὶ ἰδεολογία κεντρικῶν μορφῶν τοῦ «Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», προσφέροντας ἔτσι πολύτιμο ὕλικὸ ὄχι μόνον στὴν Ἀπολογητικὴ καὶ τὴν Κοινωνιολογία, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἱστορία. Μὲ ἐπίκεντρο τὴν προβληματικὴ, ποῦ προκάλεσε τὸ «κοπερνίκειο σύστημα» στὶς ἐλληνόφωνες περιοχὲς τῆς (ἀκόμη) Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (ὁ ὄρος: «Griechenland» δὲν ἐκφράζει πλήρως, πιστεύω, τὴν τότε πραγματικότητα), διεισδύει στὸ εὐρύτερο πρόβλημα τῆς συναντήσεως τῆς τότε κοινωνίας μὲ τὴ διαφωτιστικὴ παιδεία καὶ γενικότερα τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ σ' ὅλο τὸ φάσμα του καὶ στὶς διαμορφωθεῖσες συμπεριφορὲς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς προκλήσεως, ποῦ ἀνέκυψε ἀπὸ τὴ σύγκρουση τοῦ νεωτερικοῦ δυτικοῦ πνεύματος μὲ τὶς ἐδῶ νοοτροπίες.

Ἡ ἐργασία σπονδylώνεται σὲ ἐπτὰ ἐκτενέστατα κεφάλαια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πέντε πρῶτα ἀφιερῶνονται σὲ ἐλληνικὲς προσωπικότητες, ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ νέο ἐπιστημονικὸ σύστημα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δύο ἀναφέρονται σὲ θεωρητικὰ προβλήματα. Προηγεῖται εὐρεία Εἰσαγωγή (σ. 25-80), στὴν ὁποία, μετὰ τὴν ὀριοθέτηση τοῦ θεματικῆς, ἐρευνᾶται ἡ ὑποδοχὴ τοῦ κοπερνικεῖου συστήματος στὸν ἱστορικὸ ἐλληνικὸ χῶρο πρὸ τοῦ 1794, μὲ χρήσιμες προεκτάσεις στὴν προϊστορία τῆς ἡλιοκεντρικῆς θεωρίας στὸν ἴδιο χῶρο, ὡς καὶ στὴν

ἀποδοχῇ τοῦ κοπερνικείου κοσμοειδώλου στὴ Ρωσία καὶ τὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 81-146) ἀσχολεῖται μὲ τὴν στάση τοῦ Σεργίου Μακρταίου ἔναντι τοῦ κοπερνικείου συστήματος. Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ, ὡς ἰδιαίτερα χρήσιμη, ἡ ἀναφορὰ τοῦ συγγραφέως — καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ ἀκόλουθα κεφάλαια — στὰ βιογραφικὰ τῶν προσεγγιζομένων λογίων, κάτι ποῦ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ παρουσιάσει τὸν ἰδεολογικὸν τοῦ κόσμου, τὶς χαρακτηριστικὰς ἰδιαιτερότητάς του, τὰ εἰδικὰ ἐνδιαφέροντά του καὶ μὲ τὴν ἀνατομία τῆς προσωπικότητάς του νὰ διευκολύνει σημαντικὰ τὸν ἀναγνώστη — εἰδικὸ καὶ μὴ — στὴν κατανόησιν τῶν συμπεριφορῶν του. Τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν πέντε πρώτων κεφαλαίων τῆς μελέτης προσφέρουν, ἔτσι, σπουδαίας προσωπικογραφικὰς ἀναλύσεις ἡγετικῶν μορφῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πολὺ ὑποβοηθητικὰς στὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν καὶ ἄλλων ὄψεων τῆς δράσεώς των. Ἰδιαίτερα ἐπιμένει ὁ συγγρ. στὴ θρησκευτικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μακρταίου, στὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρόν του καὶ στὴν ἀταλάντευτὴ συνέχειά του.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σ. 147-230) ἐρευνῶνται κριτικὰ οἱ συγγραφεῖς Ἀθανάσιος Πάριος καὶ Δωρόθεος Βουλησιμᾶς, ὡς πρότυπα «*θρησκευτικοῦ συντηρητισμοῦ στὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀντιδιαφωτισμοῦ*». Προσωπικὰ, ἀντὶ τοῦ ὄρου «*Konservativismus*» — ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ἀθανάσιον Πάριον, θὰ προτιμοῦσα τὸν ὄρο «*Tratitionalität*», χωρὶς βέβαια νὰ θέλω μὲ αὐτὸ νὰ μειώσω τὶς κριτικὰς ἐπιλογὰς τοῦ συγγραφέως. Ἀπλούστατα, διότι ἡ ἐπιχειρουμένη σήμερον ἐπανανάγνωσις τῶν ἔργων τοῦ Παρίου ἐπιτρέπει ἀναθεώρησιν παλαιότερων μονολιθικῶν στάσεων, ἀπότοκων παραταξιακῆς ἰδεολογίας, ἀπὸ τὸ μικρόβιον τῆς ὁποίας εἶναι — εὐτυχῶς — ξένος ὁ κ. Μακρταίου. Ὁφείλω, μάλιστα, νὰ ὁμολογήσω τὴν χαρὰ μου, διότι ὁ νέος ἐπιστήμονας παραμένει νηφάλιος στὴν κριτικὴν του, ἐπιτυχῶς νὰ ἐξισορροπεῖ διάφορες ἀπόψεις, μέσα ἀπὸ τὴν σφαιρικὴν καὶ καθολικὴν προοπτικὴν του. Στὴν ἐνότητα αὕτη προστίθενται δύο ἐνδιαφέρουσες «*παρεμβάσεις*», μία γιὰ τὴν κατὰ τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου ἀπόφασιν τῆς Πατριαρχικῆς Συνόδου καὶ δευτέρη γιὰ ἀνάλογον ἀπόφασιν ἄλλων ἐπικριτῶν τοῦ κοπερνικείου κοσμοειδώλου (Νικόδημος Ἀγιορείτης, Μακάριος Καββαδίας, Κύριλλος Λαυριώτης).

Στὸ τρίτο κεφάλαιο (σ. 231-297) ἐρευνᾶται ἡ συμβιβαστικὴ προσπάθεια τοῦ (μεγάλου) Εὐγενίου Βουλγάρεως μεταξὺ Πίστεως καὶ φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Θεωρῶ ἰδιαίτερα ἐπιτυχῆ τὴν ἐρμηνείαν, ποῦ ἐπιχειρεῖ ὁ συγγραφεὺς στὴν στάση τοῦ Βουλγάρεως, καὶ τὴν διορθωτικὴν παρέμβασίν του σὲ παλαιότερες γι' αὐτὸν ἀναφορὰς καὶ κρίσεις, κυρίως γιὰ τὴν ἀποδοχὴν ἀπὸ αὐτὸν τοῦ «*τυχωνείου*» συστήματος. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο (σ. 298-324) ἀσχολεῖται μὲ τὴν «*παραδοσιαρικὴν σύνθεσιν γιὰ χάριν τῆς ἀντικοπερνίκειας πολεμικῆς*» τοῦ Γρηγοράσκου Μπαλανίδη (ἢ Παλανίδη), ἐνῶ τὸ πέμπτον (σ. 325-483) ἀναλύει κριτικὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν ὀπαδῶν τοῦ κοπερνικείου συστήματος (Παναγιώτης Κοδοριάς, Στέφανος Κομμητᾶς, Βενιαμίν Λέσβιος, Δανιὴλ Φιλίππιδης καὶ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Ἀνθίμος Γαζής, Γεώργιος Σούτζος, Κων. Κούμας, Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος - Φιραρής, Κων. Βαρδαλάχος, Δημήτριος Δάρβαρις,

Θεόφιλος Καΐρης, Μιχ. Περγικάρης, Διον. Πύρρος κ.λπ.). Σὲ ἐκτενῆ «παραρτήματα» προσεγγίζεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ συστήματος καὶ τῆς παρεμβολῆς τῆς Διαλεκτικῆς ἀπὸ τὸν Στέφ. Δούγκα.

Στὸ καθαρὰ θεωρητικὸ μέρος (κεφ. 6 καὶ 7, σ. 484-625) ἀναπτύσσεται ὁ διάλογος γιὰ τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα στὴν Εὐρώπη καὶ κυρίως ἡ ἀνάμειξη τῆς Βίβλου στὴν ἐπιστημονικὴ κριτικὴ, ὡς καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀνάλογης προβληματικῆς στὴν ὀρθόδοξη Ἄνατολή (θεμελίωση τοῦ ἀγιογραφικοῦ φουνταμενταλισμοῦ), ἐπισημαίνονται δὲ οἱ προεκτάσεις τοῦ προβληματισμοῦ αὐτοῦ ὡς σήμερα. Τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως ἐκτίθενται στίς σσ. 626-629, ἀκολουθεῖ δὲ ἡ ἐκτενὴς βιβλιογραφία (630-664), τὴν ὁποία ἀξιοποίησε ἐπαρκέστατα στὴ μελέτη του.

Ὅπως γίνεται φανερό, ὁ κ. Μακρίδης προσεγγίζει κριτικά, μὲ βάση ἓνα συγκεκριμένο καὶ καιρῖο, ὅπωςδήποτε, ἐπιστημονικὸ πρόβλημα στὴν καρδιὰ τῆς κινήσεως τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὶς πρωταγωνιστικὰς μορφὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, φωτίζοντας τὶς ἰδεολογικὰς τὰσεις καὶ ἀμφιλεγόμενες θέσεις τους, συζητώντας παλαιότερες ἀπόψεις καὶ προτείνοντας — μὲ λεπτότητα, ἀλλὰ καὶ τόλμη — δικὰς του ἀναθεωρήσεις, διορθώσεις, λύσεις. Καὶ ἂν ἀκόμη, σὲ δευτερεύοντα ζητήματα, θὰ εἶχε κανεὶς διαφορετικὴ (ἐπίσης τεκμηριωμένη) ἄποψη, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ σεβασθεῖ τὶς προτάσεις τοῦ κ. Μακρίδη καὶ νὰ μὴ τὶς λάβει σοβαρὰ ὑπ' ὄψει γιὰ τὴ δόμηση ἢ βελτίωση τῆς δικῆς του ἀπόψεως.

Εἶμαι ἀπὸ αὐτοῦς, ποὺ διέγνωσαν καὶ ἐπεσήμαναν ἐνωρὶς τὰ τάλαντα τοῦ κ. Μακρίδη καὶ θὰ εἶμαι εὐτυχῆς, ἂν σύντομα ἐνταχθεῖ μὲ μόνιμη σχέση στὴν ἀκαδημαϊκὴ μας οἰκογένεια. Τὸ ἦθος καὶ ἡ ἀκεραιότητά του, μαζί μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ του κατάρτιση καὶ τὴν ἐργατικότητά του, θὰ τὸν ἀναδειξοῦν σὲ πανεπιστημιακὸ διδάσκαλο μεγάλης ἐμβελείας.

Πρωτοπρ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ

Konstantin Kotsowilis, δ. Φ., *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844). Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands (= Οἱ Ἕλληνες φοιτητὲς στὸ Μόναχο ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου Α' τῆς Βαυαρίας [ἀπὸ τὸ 1826 μέχρι τὸ 1844]. Ἐξέλιξη καὶ μεταγενέστερη ἐπιρροὴ στὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Ἑλλάδος)*, Kempten/Allgäu, Germany 1995, σσ. 276.

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος βιβλίου δὲν πρέπει νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸν τίτλο του καὶ νὰ σπεύσει νὰ τὸ ἀποκηρύξει χωρὶς συζήτηση, μὲ τὸ ἀφοπλιστικὸ ἐρώτημα: Καὶ λοιπόν, τί μπορεῖ νὰ προσφέρει μία ἔρευνα γιὰ τοὺς φοιτητὲς συγκεκριμένου Πανεπιστημίου, γιὰ χρονικὸ διάστημα 18 ἐτῶν; Γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ δύο ἐπιλογές, τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου καὶ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος (1826-1844), δὲν εἶναι τυχαῖες. Δὲν εἶναι μόνο τὰ χρόνια τῆς βασιλείας ἐνὸς μεγάλου

φιλέλληνα, ἀλλὰ καὶ τὰ πρῶτα χρόνια συγκροτήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ὅποτε τὸ τελευταῖο εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ μορφωμένα στελέχη, ποὺ θὰ τὸ πλαισιώσαν καὶ θὰ τοῦ ἔδιναν μιὰ σύγχρονη, γιὰ τὴν ἐποχὴ, πνοή.

Ἐνώπιόν μας ἔχομε μιὰ σοβαρὴ ἔρευνα, ποὺ στηρίχθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τοῦ Μονάχου, τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Ναυπλίου. Ἡ παρουσίαση τῶν πορισμάτων τῆς ἔρευνας εἶναι τριμερής:

I. *Εἰσαγωγή καὶ γενικὸ μέρος* (σσ. 1-82), ὅπου ὁ κ. Κωτσοβίλης μᾶς παρέχει ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὸ πηγαιῖο ὑλικὸ του, τὶς ὑποτροφίες ποὺ χορηγοῦσαν ὁ Λουδοβίκος, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση καὶ ἄλλοι φορεῖς, τὸ Ἑλληνικὸ Λύκειο στὸ Μόναχο καὶ τὴ λειτουργία του, τὴν παραχώρηση στοὺς ὀρθόδοξους Ἑλληνας τοῦ Μονάχου ἀπὸ τὸ βασιλεῖο Λουδοβίκο γιὰ τὶς λειτουργικὰς τοὺς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτήρος (Salvator-Kirche), τὰ ἀνάτακα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τοῦ Μονάχου, τοὺς ὑποτρόφους καὶ τὴν προέλευσίν τοὺς κ.ἄ.

II. *Οἱ Ἕλληνες φοιτητὲς στὸ Μόναχο (1826-1844)* (σσ. 83-237), ὅπου ὁ ἐρευνητὴς παρουσιάζει μὲ χρονολογικὴ κατάταξη ἐνάρξεως τῆς σπουδῆς βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ 98 ἑλληνόπουλα ποὺ σπούδασαν ἔστω καὶ λίγο στὸ Μόναχο. Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἡ ἔκτασις εἶναι ποικίλη, συνοδεύονται ἀπὸ ἀξιολογὴ βιβλιογραφία, ὑπογραφή, φωτογραφία καὶ πτυχίον τοῦ κάθε φοιτητῆ (ὅταν φυσικὰ ὑπάρχουν) κ.ἄ. Ὁ κ. Κωτσοβίλης καταβάλλει πραγματικὰ συγκινητικὴ προσπάθεια νὰ μᾶς δώσει πλήρη καὶ ἀκριβῆ στοιχεῖα γιὰ τὸν κάθε φοιτητὴ πρὸ τῶν σπουδῶν, κατὰ τὶς σπουδὰς καὶ μετὰ τὶς σπουδὰς, μὲ ιδιαίτερη ἐμφαση στὴ σταδιοδρομίαν τοῦ κάθε ἀνδρός. Τὸ τελευταῖο εἶναι σημαντικόν, διότι βοηθᾷ στὴν ἀξιολόγησιν τῶν σπουδῶν στὸ ἐξωτερικὸν καὶ στὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ ἄλλου δυναμικοῦ ἀπὸ τὸ νεοσύστατο Ἑλληνικὸν Κράτος.

III. *Συγκεφαλαίωσις* (σσ. 237-240), ὅπου ὁ μελετητὴς καταχωρεῖ χρήσιμα καὶ πολὺτιμα στατιστικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἐξεταζόμενους ὡς πρὸς τὴν ἡλικίαν ἐνάρξεως τῶν σπουδῶν, τὸ χρόνον θανάτου, τὴν προέλευσιν (τόπο) καταγωγῆς, τὴν προσποδαστικὴν προετοιμασίαν, τὸ ἀντικείμενον σπουδῆς, τὸν τόπον περᾶσεως τῶν σπουδῶν, τὴ συνέχισιν τῶν σπουδῶν, τὴ σταδιοδρομίαν καὶ τὰ ἀξιώματα καὶ τέλος τὴ συμβολὴν τοὺς γιὰ τὴ συγκρότησιν τοῦ νέου Κράτους. Γιὰ ν' ἀντιληφθῆ ὁ ἀναγνώστης τὴν ἀξίαν τῶν παρεχομένων στοιχείων, παραθέτω κάποια παραδείγματα:

α) Ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τῶν φοιτητῶν. Προέρχονταν: 33 ἀπὸ τὴν τότε ἀπελευθερωθεῖσα Ἑλλάδα, 50 ἀπὸ περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ποὺ ἀπελευθερώθηκαν ἀργότερα, 1 ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ 15 ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν Διασποράν. Τὰ πρωτεῖα ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τὰ κατέχει ἡ Χίος (15) καὶ ἀκολουθεῖ ἡ Ἀθήνα (8). Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ βασιλεὺς Λουδοβίκος, γιὰ νὰ μὴν κατηγορηθῆ γιὰ εὐνοίαν ὑπὲρ τῶν ὀρθόδοξων Ἑλλήνων, ἔδωκε ὑποτροφίας καὶ σὲ τρεῖς ὀρθοκαθολικοὺς Ἑλληνας (Γεώργιος Πρίντζης, Γεώργιος Ἀρμάγος, Ἀντώνιος Καπέλλος).

β) Ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῶν σπουδῶν. Σπούδασαν ὡς πρὸς τὴ βασικὴν

εἰδικότητα: 4 Θεολογία, 38 Νομικά, 8 Πολιτικὴ Οἰκονομία, 20 Ἱατρικὴ, 34 Φιλοσοφία καὶ Φιλολογία, 1 Μαθηματικὰ καὶ Ἀστρονομία, 1 Χημεία, 1 Γεωλογία καὶ 3 Ἀρχιτεκτονικὴ.

γ) Ὡς πρὸς τὸν τόπο περατώσεως τῶν σπουδῶν. Ἀπὸ τοὺς 98 φοιτητὲς συνέχισαν τὶς σπουδές τους: 24 στὴ Χαϊδελβέργη, 8 στὸ Παρίσι, 12 στὸ Βερολίνο, 5 στὴ Λειψία, 3 στὴ Βιέννη, 2 στὴ Γοττίγγη, 2 στὴ Βόννη καὶ 1 στὴν Ἀϊχστέτ. Δηλαδὴ 57 φοιτητὲς συνέχισαν τὶς σπουδές τους ἐκτὸς Μονάχου.

δ) Σημαντικότερα ὅμως εἶναι τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ σταδιοδρομίαν τῶν ἐξεταζομένων προσωποποιήτων, διότι αὐτὰ μὲ ἀνάγλυφο τρόπο παρομοιάζουν τὸ μέγεθος τῆς συμβολῆς τῶν ἀποφοίτων στὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργίαν τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς προήλθαν 6 ὑπουργοὶ (Γρ. Γνίκας, Κ. Δόσσιος, Π. Καλλιγᾶς, Γ. Πετιμεζᾶς, Ἀ. Πολυζωΐδης, Κ. Προβελέγγιος), 19 καθηγητὲς Πανεπιστημίου (Κ. Προβελέγγιος, Δ. Μαυροκορδάτος, Φ. Ἰωάννου, Ἀ. Βενιζέλος, Κ. Κοντογόνης, Ἐμμ. Κόκκινος, Γ. Μακκᾶς, Π. Καλλιγᾶς, Π. Παπαρηγόπουλος, Κ. Παπαρηγόπουλος, Ν. Κοντζιάς, Γ. Μεταξᾶς, Ἰ. Παπαδάκης, Στ. Κουμανούδης, Ἡρ. Μητσόπουλος, Β. Οἰκονομίδης, Π. Εὐστρατιάδης, Ν. Πετσάλης, Θ. Ἀφεντούλης), 3 ἀρχιτέκτονες (Γ. Μεταξᾶς, Δ. Ζέζος, Π. Κάλκος) κ.ἄ.

Ἀκολουθοῦν τέσσερις πίνακες ποὺ βοηθοῦν τοὺς ἀναγνώστες νὰ ἐκμεταλλευθοῦν μὲ ἐλάχιστη προσπάθεια τὰ πορίσματα τοῦ ἐρευνητῆ. Εἶναι δὲ οἱ Πίνακες: Α) Ἀλφαριθμητικὸς τῶν φοιτητῶν (σσ. 241-243), Β) Ἐγγραφῆς στὰ μητρώα μὲ χρονολογικὰ στοιχεῖα τοῦ βίου (σσ. 243-246), Γ) Ἐπαγγέλματα, ὑπηρεσίες, τίτλοι (σσ. 246-247), Δ) Τόπος προελεύσεως τῶν φοιτητῶν (σ. 248).

Ἡ ἐργασία κλείνει μὲ τὶς *Πηγὲς καὶ βιβλιογραφία* (σσ. 248-268).

Ἡ ὅλη διαπραγματεύση πλαισιώνεται ἀπὸ φωτογραφίες - φωτοτυπίες πηγαίου ἀνεκδότου καὶ ἐκδεδομένου ὕλικου, ὑπογραφῆς, φωτογραφίες φοιτητῶν καὶ ἄλλων προσωποποιήτων κ.ἄ. Ἡ ἔκταση τοῦ φωτογραφικοῦ ὕλικου εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη (133 σελίδες πλήρεις + 12 σελίδες μὲ μερικὴ κάλυψη). Ἀκριβῶς τὸ μισὸ βιβλίον. Τοῦτο δὲν εἶναι μειονέκτημα, ἀλλὰ πλεονέκτημα. Δὲν δείχνει μόνο ἀρχοντιά, ἀλλὰ καὶ καθιστᾷ τὸ βιβλίον χρήσιμον πηγαίον ἐργο-βοήθημα καὶ ἀφετηρίαν γιὰ νέες ἐρευνες. Κρίμα ποὺ κάποιες κακὲς φωτοτυπίες δυσκολεύουν τὴν ἀνάγνωση τῶν κειμένων!

Ὁμολογῶ εἰλικρινᾶ ὅτι ὁ κ. Κωτσοβίλης ἔφερε σὲ αἴσιο πέρας τὴν ἐρευνά του ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητῆ Η. Ραίλ καὶ ἔλαβε ἐπάξια τὸν τίτλον τοῦ *Magister Artium*. Δὲν ἀπάντησε μόνον στὰ δύο βασικὰ ἐρωτήματα τοῦ στόχου του (Ποιοὶ φοίτησαν; Πῶς σταδιοδρόμησαν στὴν Ἑλλάδα;), ἀλλὰ καὶ διόρθωσε πολλὰ σφάλματα τῆς προγενέστερης σχετικῆς ἐρευνας ποὺ δὲν χρησιμοποίησε τὰ πλούσια ἀρχεῖα Μονάχου, Ἀθηνῶν καὶ Ναυπλίου. Τοῦτο ὀφείλεται καὶ στὴν κριτικὴ στάση ποὺ ἔλαβε ὁ ἐρευνητὴς ἔναντι τῆς ἐκτενέστατης βιβλιογραφίας ποὺ εἶχε ὑπόψη του στὴν πορεία τῆς ἐργασίας του.

Ἡ φύση καὶ ἡ δομὴ τῆς ἐργασίας ἐπιτρέπει στὸν κάθε ἐρευνητῆ, ποὺ

ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς ὑπὸ διαπραγμάτευση προσωπικότητες, νὰ κάμει κάποιες παρατηρήσεις, πού συνδέονται μὲ τὴν ἔκταση τῶν λημμάτων καὶ μὲ τὴν ἐπιλογή τῶν θεμάτων ἀπὸ τὸ βίο, τὸ συγγραφικὸ ἔργο καὶ τὴ δράση ἐκάστης προσωπικότητος. Προσωπικὰ ἐπιθυμῶ νὰ σταθῶ μόνο σὲ μιὰ προσωπικότητα, στὸν Χατζή-Βερῶν ἢ Πέτρο Βέρου (No 2). Ὁ κ. Κωτσοβίλης ἀντιτίθεται στὴν ἄποψη τῶν Hösch, Schischkoff καὶ Pängven, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Βέρου ὑπῆρξε ἓνας «βούλγαρος» παιδαγωγὸς καὶ φιλόσοφος, καὶ ὑποστηρίζει τὴν ἑλληνικὴ - θρακικὴ καταγωγή του. Ἐπιθυμῶ νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ κ. Κωτσοβίλη δὲν εἶναι πειστικὴ. Γιὰ νὰ δώσουμε ἀντικειμενικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ βουλγαρικὴ ἢ ἑλληνικὴ καταγωγή τοῦ Π. Βέρου, πρέπει νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψη τὴ φοίτησίν του σὲ ἑλληνικὰ σχολεῖα, τὴν ἀριστη γνῶση τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν ὑποφερτὴ γνῶση τῆς βουλγαρικῆς (ἀκριβῶς, γιὰ τὴν δὲν φοίτησε σὲ βουλγαρικὸ σχολεῖο), καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν ἄρχισε τὶς σπουδῆς του στὸ Μόναχο (δεκαετία 1820), δὲν ὑπῆρξε ἔντονη ἢ διαφοροποίησις τῆς βουλγαρικῆς συνειδήσεως, ἰδιαίτερα στὰ βουλγαρόπουλα πού εἶχαν φοιτήσει ἐπὶ πολλὰ ἔτη σ' ἑλληνικὰ σχολεῖα. Μάλιστα πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ συνήθιζαν νὰ ἐξελληνίζουν τὰ ὀνόματά τους. Ὁ Π. Βέρου πρέπει ν' ἀντιμετωπίζεται ὡς ἑλληνιστὴς καὶ ὄχι ὡς Ἕλληνας. Οἱ 1500 ἐκδεδομῆνες σελίδες του στὰ ἑλληνικὰ δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρουν σ' ἐσφαλμένα συμπεράσματα, διότι δὲν εἶναι οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ τελευταῖος βούλγαρος ἑλληνιστὴς πού ἔγραφε καὶ δημοσίευε στὰ ἑλληνικά. Ἐναφέρω τὸν Ἰωάννη Σελιμίνσκι πού ἔγραψε καὶ μετέφρασε χιλιάδες σελίδες στὰ ἑλληνικά καὶ μετὰ ἀναζητοῦσε ὁ ἴδιος νέο Βούλγαρο, ἀριστο γνῶστη τῆς Βουλγαρικῆς, γιὰ νὰ μεταφράσει τὰ ἔργα του στὴ μητρικὴ του γλῶσσα! Νὰ περάσω στὸν Konstantin Fotinon πού ὑπέγραφε τὶς ἐπιστολῆς του καὶ ἔργα του ὡς *Κωνσταντῖνος Φωτιάδης*; Νὰ μνημονεύσω τὸν Grigor Părlîcen πού ἔλαβε μέρος στὸν Ράλλειο ποιητικὸ διαγωνισμὸ (1860 μὲ τὸ ἔργο «Ὁ Ἀρματωλὸς» καὶ τὸ ὄνομα *Γρηγόριος Σταυρίδης*); Ὁ Părlîcen μάλιστα πήρε καὶ τὸ πρῶτο βραβεῖο τοῦ διαγωνισμοῦ. Νὰ προσθέσω ὅτι ὁ ἴδιος μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ἔλαβε μέρος στὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1862 μὲ τὸ ἐπικὸ ποίημα «Σκενδέρμπετης»; Ὁ Π. Βέρου δὲν ἔγραψε καὶ δὲν δημοσίευσε τὰ ἔργα του στὴ βουλγαρικὴ, γιὰ τὴν δὲν τὴν γινώριζε καλά, γιὰ τὴν ὡς γραπτὴ γλῶσσα τότε εἶχε πτωχὸ λεξιλόγιο καὶ δὲν τὸν ἐξυπηρετοῦσε καὶ τέλος γιὰ τὴν ἐλάχιστοι θὰ ἦταν οἱ ἀναγνώστες του μεταξὺ τῶν Βουλγάρων, ἀφοῦ τότε οἱ Βούλγαροι ἀγωνίζονταν νὰ ὑπάρξουν ὡς ἔθνος καὶ μάλιστα ὄχι μέσα σὲ ἐλεύθερο κράτος, ἀλλὰ μὲ ἀνεξάρτητὴ Ἑκκλησία. Ὅπως ὅποτε ὁ Π. Βέρου εἶχε ρωμαϊκὴ συνείδησις, ἀλλὰ δὲν γινώριζεν ἂν σ' ὅλα τὰ στάδια τοῦ βίου του ταῦτιζε τὴ ρωμαϊκὴ (ὀρθόδοξη - πανορθόδοξη) συνείδησίν του μὲ τὴν ἑλληνικὴ συνείδησιν ἐν στενῇ ἐννοίᾳ. Καὶ κάτι ἄλλο: Ὁ Π. Βέρου στὸν Πίνακα D (σ. 248) κατατάσσεται στὴ δεύτερη ὁμάδα μὲ τὴν ἐνδειξὴ «aus den damals noch nicht befreiten Gebieten» (= ἀπὸ τὶς τότε μὴ ἀπελευθερωθεῖσες ἀκόμη περιοχῆς), καὶ συγκεκριμένα «griech. Thrazien» (= [ἀπὸ] τὴν ἑλληνικὴ Θράκη). Τοῦτο δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Ὅπως ὀρθὰ σημειώνει ὁ κ. Κωτσοβίλης, ὁ Βέρου καταγόταν ἀπὸ τὸ Kotel. Τὸ Kotel ὅμως βρίσκεται στὴν κυρίως Βουλγαρία, ἤτοι βόρεια

ἀπὸ τὸ Σλίβεν καὶ στὴν ὄροσειρὰ τοῦ Αἴμου. Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε Θράκη τὴν Ἀνατολικὴν Ρωμυλία (τὴ χώρα νότια τοῦ Αἴμου), τὴν Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικὴν Θράκη, ἀλλὰ εἶναι προβληματικὸ, τοῦλάχιστον στὴ νεώτερη Ἱστορία, ἂν ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ χαρακτηρίζουμε ὡς ἑλληνικὴ Θράκη τὴν χώρα βορείως τοῦ Αἴμου. Αὐτά, μόνον πρὸς ἄρση παρεξηγήσεων.

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Κ. Κωτσοβίλη, ἀναμφίβολα, κάλυψε ἓνα μεγάλο κενὸ στὸν τομέα τῆς ἔρευνας περὶ τὶς σπουδὲς ἑλλήνων φοιτητῶν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ μάλιστα γιὰ μιὰ ἐποχὴ «μοιραία» καὶ καθοριστικὴ γιὰ τὸ μέλλον τῆς πατρίδος μας Ἑλλάδος. Εὐχὴ τοῦ γράφοντος, τὸ ἔργο τοῦ κ. Κωτσοβίλη νὰ βρεῖ μιμητὲς καὶ συνεχιστὲς. Αὐτὸ πιστεύω θ' ἀποτελέσει καὶ τὴ μεγαλύτερη δικαιοσύνη του.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Α.Γ.Κ. Σαββίδης (ἐπιμελητής), *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ, τ. Α'*: Ἄαμο - Ἄλφιος, ἐκδ. Μέτρον/Ἰωλκός, Ἀθήνα 1996, σσ. 284.

Τὰ ἐργαλεῖα εἶναι πάντοτε χρήσιμα στὸ «μάστορα», ἰδίως ὅταν εἶναι πρακτικὰ. Ἐνα τέτοιο ἐργαλεῖο εἶναι καὶ τὸ παρουσιαζόμενον βιβλίον. Ἀποτελεῖ τὸν πρώτον τόμον μιᾶς φιλόδοξης σειρᾶς (9 ἢ 10 τόμων). Καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα 300-1500 μ.Χ. καὶ ἀγκαλιάζει σχεδὸν ὅλους τοὺς τομείους τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Δὲν παρουσιάζονται μόνον προσωπικότητες, δυναστείες καὶ οἴκοι τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ γειτονικῶν λαῶν ποὺ εἶχαν κάποια σχέση μὲ τὴν Αὐτοκρατορία. Τὰ λήμματα ἔχουν πληροφορικὸν χαρακτήρα. Ἡ δομὴ τοῦ ἔργου εἶναι πρακτικὴ (Συνεργάτες τοῦ τόμου, σσ. 7-9, Προλεγόμενα, σσ. 11-14, Βραχυγραφίες, σσ. 15-36, Λεξικὸ, σσ. 37-276). Τὸ ἐγχειρίδιον εἶναι τολμηρὸ καὶ φιλόδοξο. Τολμηρὸ, γιὰτὶ ἀγκαλιάζει μιὰ ἐκτενὴ ἐποχὴ (12 αἰῶνες), στὸ πηγαῖο ὕλικὸ τῆς ὁποίας μνημονεύονται χιλιάδες ὀνόματα, καὶ κατὰ συνέπειαν χρειάζεται: α) ἐπιλογὴ προσώπων, β) ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας (λόγω συντομίας ἄρθρων) καὶ διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν. Εὐχὴ μας ὀλόφυξη: Νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἔκδοσις ὡς τὸ τέλος συνεχῶς βελτιούμενη καὶ ν' αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν συνεργατῶν (15 στὸν Α' τόμον), γιὰτὶ «ὁ θερισμὸς πολὺς καὶ οἱ ἐργάται ὀλίγοι». Κάθε τομέας τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ ἔχει καὶ τὸν ἐκπρόσωπό της στὸ ἔργο αὐτό.

Οἰοσδήποτε εἰδικὸς ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἐπισημαίνει τυχὸν ἐλλείψεις καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῶν λημμάτων καὶ στὸ περιεχόμενό τους, γιὰ νὰ ληφθοῦν ὑπόψη στὰ «*Addenda et corrigenda*» τῶν ἐπόμενων τόμων. Προσωπικὰ ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω τὰ ἑξῆς: α) Θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ ὑπάρξει ἓνα συντομώτατον λήμμα γιὰ τὸν Ἀγγελάριον (ἅγιον), μαθητὴ τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, φωτιστῶν τῶν Σλάβων. β) Στὸ λήμμα Ἀβράμιος ὁ χαρακτηρισμὸς ὀσιομάρτυρες ὀδηγεῖ σὲ παρεξηγήσεις (καλύτερα ὀσιοι καὶ μάρτυρες). γ) Στὸ λήμμα Ἀγαθάγγελος ὁ Καλλιστράτου καλὸν εἶναι νὰ προστεθεῖ βιβλιογραφικὰ PLP N° 67. δ) Στὸ λήμμα Ἀθανάσιος ὁ Μετεωριτῆς πρέπει νὰ διορθωθοῦν τὰ περὶ τοῦ διδασκάλου του (δὲν

ἀπὸ τὸ Σλίβεν καὶ στὴν ὄροσειρὰ τοῦ Αἴμου. Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε Θράκη τὴν Ἀνατολικὴν Ρωμυλία (τὴ χώρα νότια τοῦ Αἴμου), τὴν Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικὴν Θράκη, ἀλλὰ εἶναι προβληματικὸ, τοῦλάχιστον στὴ νεώτερη Ἱστορία, ἂν ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ χαρακτηρίζουμε ὡς ἑλληνικὴ Θράκη τὴν χώρα βορείως τοῦ Αἴμου. Αὐτά, μόνο πρὸς ἄρση παρεξηγήσεων.

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Κ. Κωτσοβίλη, ἀναμφίβολα, ἀλύψε ἓνα μεγάλο κενὸ στὸν τομέα τῆς ἐρευνας περὶ τὶς σπουδῆς ἑλλήνων φοιτητῶν στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ μάλιστα γιὰ μιὰ ἐποχὴ «μοιραία» καὶ καθοριστικὴ γιὰ τὸ μέλλον τῆς πατρίδος μας Ἑλλάδος. Εὐχὴ τοῦ γράφοντος, τὸ ἔργο τοῦ κ. Κωτσοβίλη νὰ βρεῖ μιμητὲς καὶ συνεχιστὲς. Αὐτὸ πιστεύω θ' ἀποτελέσει καὶ τὴ μεγαλύτερη δικαίωσή του.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Α.Γ.Κ. Σαββίδης (ἐπιμελητής), *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸν Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ, τ. Α'*: Ἄαμρ - Ἄλφιος, ἐκδ. Μέτρον/Ἰωλκός, Ἀθήνα 1996, σσ. 284.

Τὰ ἐργαλεῖα εἶναι πάντοτε χρῆσιμα στὸ «μάστορα», ἰδίως ὅταν εἶναι πρακτικά. Ἐνα τέτοιο ἐργαλεῖο εἶναι καὶ τὸ παρουσιαζόμενον βιβλίον. Ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον τόμον μιᾶς φιλόδοξης σειρᾶς (9 ἢ 10 τόμων). Καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα 300-1500 μ.Χ. καὶ ἀγκαλιάζει σχεδὸν ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Δὲν παρουσιάζονται μόνο προσωπικότητες, δυναστείαι καὶ οἴκοι τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ γειτονικῶν λαῶν ποὺ εἶχαν κάποια σχέση μὲ τὴν Αὐτοκρατορία. Τὰ λήμματα ἔχουν πληροφορικὸν χαρακτήρα. Ἡ δομὴ τοῦ ἔργου εἶναι πρακτικὴ (Συνεργάτες τοῦ τόμου, σσ. 7-9, Προλεγόμενα, σσ. 11-14, Βραχυγραφίαι, σσ. 15-36, Λεξικόν, σσ. 37-276). Τὸ ἐγχείρημα εἶναι τολμηρὸ καὶ φιλόδοξο. Τολμηρὸ, γιὰτὶ ἀγκαλιάζει μιὰ ἐκτενὴ ἐποχὴ (12 αἰῶνες), στὸ πηγαῖο ὕλικὸ τῆς ὁποίας μνημονεύονται χιλιάδες ὀνόματα, καὶ κατὰ συνέπειαν χρειάζεται: α) ἐπιλογὴ προσώπων, β) ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας (λόγω συντομίας ἄρθρων) καὶ διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν. Εὐχὴ μας ὀλόψυχη: Νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἐκδοσὴ ὡς τὸ τέλος συνεχῶς βελτιούμενη καὶ ν' αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν συνεργατῶν (15 στὸν Α' τόμον), γιὰτὶ «ὁ θερισμὸς πολὺς καὶ οἱ ἐργάται ὀλίγοι». Κάθε τομέας τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ ἔχει καὶ τὸν ἐκπρόσωπό της στὸ ἔργο αὐτό.

Οἰοσδήποτε εἰδικὸς ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἐπισημαίνει τυχὸν ἐλλείψεις καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῶν λημμάτων καὶ στὸ περιεχόμενό τους, γιὰ νὰ ληφθοῦν ὑπόψη στὰ «*Addenda et corrigenda*» τῶν ἐπόμενων τόμων. Προσωπικὰ ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω τὰ ἑξῆς: α) Θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρξει ἓνα συντομῶτα λήμμα γιὰ τὸν Ἀγγελάριο (ἅγιον), μαθητὴ τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, φωτιστῶν τῶν Σλάβων. β) Στὸ λήμμα Ἀβράμιος ὁ χαρακτηρισμὸς ὀσιομάρτυρες ὀδηγεῖ σὲ παρεξηγήσεις (καλύτερα ὀσιοι καὶ μάρτυρες). γ) Στὸ λήμμα Ἀγαθάγγελος ὁ Καλλιστράτου καλὸν εἶναι νὰ προστεθεῖ βιβλιογραφικὰ PLP N° 67. δ) Στὸ λήμμα Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης πρέπει νὰ διορθωθοῦν τὰ περὶ τοῦ διδασκάλου του (δὲν

πρόκειται για τὸ Γρηγόριο τὸ Σιναΐτη ἀλλὰ για τὸ Γρηγόριο τὸν Πολίτη). ε) Στὸ λήμμα Ἀλέξανδρος (πατριάρχης Ἀλεξανδρείας) (σ. 219) πρέπει νὰ διορθωθεῖ τὸ ὄνομα Μελέτιος σὲ Μελίτιος, σχισματικὸς ἐπίσκοπος Λυκοπόλεως τῆς Αἰγύπτου (οἱ ὄπαδοί του Μελιτιανοί). Ἀλλὰ θὰ ἐπανέλθουμε στὴν παρουσίαση τοῦ Β' τόμου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Α.Γ.Κ. Σαββίδης (ἐπιμελητής), *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ, τ. Β'*: Ἄλφιος - Ἀντιοχεύς, ἐκδ. Μέτρον/Ἰωλκός, Ἀθήνα 1997, σσ. 256.

Ὁ Β' τόμος τοῦ ΕΠΛΒΠ ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια δομὴ μὲ τὸν Α' (οἱ συνεργάτες ἔγιναν 28), μὲ μόνη ἐξαίρεση μία προσθήκη μὲ τὸν τίτλο «*Προσθήκες καὶ διορθώσεις στὸν τόμο 1 - Addenda et corrigenda to volume 1*» (σσ. 41-65). Ἡ καινοτομία εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, σημαντικὴ, γιατί δείχνει τὴν ἐπιστημονικὴ εὐαισθησία τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως νὰ φέρει στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἓνα πληρέστερο, κατὰ τὸ δυνατόν, ἔργο, μὲ συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις, ποὺ θὰ δημοσιεύονται σ' ἐπόμενους τόμους καὶ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου θὰ ἐνταχθοῦν στὴν κανονικὴ τους θέση (β' ἔκδοση).

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ τόμου, ἐπιθυμῶ νὰ σημειώσω τὰ ἑξῆς: α) Στὸ λήμμα Ἀβουδάντιος καλὸν εἶναι νὰ μὴ γίνεται λόγος γιὰ ἀρχιεπισκοπὴ καὶ ἀρχιεπίσκοπο Λαρίσης, γιατί εἶναι γνωστὸν ὅτι τότε ἡ Λάρισα ἦταν μητρόπολη μὲ ἐπισκόπους καὶ ὄχι αὐτοκέφαλη ἀρχιεπισκοπή. Στὴ βιβλιογραφία πρέπει νὰ προστεθεῖ: Βλασίου Φειδά, *Ὁ θεσμὸς τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, τ. 2, Ἀθήνα 1970, σσ. 96-102. β) Ἀπλῶς γιὰ τὸ ἀξιοπεριέργο, μήπως ἔπρεπε νὰ μνημονευθεῖ καὶ ἡ Ἀγαθή, ἡ ὁποία ἀνήκε στὴν αἵρεση τῶν Βογομίλων καὶ ἔδρασε στὴ Θεσσαλονίκη, μαζί μὲ τὴν ὁμοϊδεατίσά της Εἰρήνη Πορινὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰώνα; γ) Τὸ λήμμα Ἀγιοπολίτης Ἐπιφάνιος ἔχει θέση στὸ γράμμα ἔψιλον, γιατί τὸ Ἀγιοπολίτης δὲν εἶναι ἐπώνυμο, ἀλλὰ μοναχικὸ ὄνομα προερχόμενο ἀπὸ τὴν πόλη τῆς μονάσεώς του. δ) Στὸ λήμμα Ἀνδρέας Μπογκολιούμπσκυ τό: «*ἐπιχείρησε νὰ ἀναγεῖρει νέα μητροπολιτικὴ ἔδρα*» πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ «*ἐπιχείρησε νὰ ἰδρύσει ...*». ε) Ὁ Ἀνδρέας ὁ Σαλὸς πρέπει νὰ ἀποκαλεῖται Ἀνδρέας ὁ διὰ Χριστὸν σαλὸς. στ) Ὁ Ἄνθιμος (σσ. 208-209) δὲν ἐνδείκνυται νὰ ἀποκαλεῖται «*ἀρχιεπίσκοπος τῶν Βουλγάρων στὴν Ἀχρίδα*», ἀφοῦ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ εἶχε χάσει πᾶ τὸν βουλγαρικὸ της χαρακτήρα. Τὸ λήμμα πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ, γιατί προκύπτει τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως καὶ ἄλλου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος (Νικολάου), καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἄνθιμος βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐλάμβανε μέρος στὴ Σύνοδο τοῦ 1347. ζ) Στὸ λήμμα Ἄννα τῆς Σαβοῦας ἡ φράση «*Πρὸ τῆς ἀναχώρησης τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀπὸ τὴν Κων/πολη ἡ Α. ἀπομάκρυνε καὶ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη ΙΔ' Καλέκα...*» πρέπει νὰ διορθωθεῖ. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Ἰωάννου ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν

εἴσοδο τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν Κων/πολη. Αὐτὰ ἐνδεικτικῶς γιὰ ὠρισμένα λήμματα ποῦ μ' ἐνδιαφέρουν ἄμεσα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Κωνσταντίνου Κωτσοβίλη, Μ.Α., *Οἱ Ἕλληνες Φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου (1826-1844). Σπουδές, ἐξέλιξη καὶ συμβολὴ στὴ θεμελίωση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους*. Μόναχο 1995, σελ. 276 (γερμ.).

Ἡ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν σπουδῶν καὶ τῆς σταδιοδρομίας τῶν 99 Ἑλλήνων φοιτητῶν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου (1826-1844), μὲ τὴν ἀκριβῆ ἀνάλυση τοῦ ἐρευνητῆ, τὴ συνθετικὴ ἰκανότητα τοῦ συγγραφέα καὶ τὴν ἐπιμελημένη καὶ καλαίσθητη ἐργασία τοῦ ἐκδότη, εἶναι μοναδικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Μαγίστρου ἱστορικοῦ φιλολόγου κ. Κωνσταντίνου Κωτσοβίλη, ἀποτελεῖ πολὺτιμη ἱστορικὴ καὶ ἐθνικὴ συμβολὴ γιὰ νὰ γνωρίζουν καὶ οἱ ξένοι ἐκείνους ποῦ προσέφεραν πολλὰ στὴν Ἑλληνικὴ Πατρίδα καὶ ζωντανεύει τὶς μετὰ τὴν Ἐθνεγεργασία μορφές τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποῦ διέπρεψαν.

Οἱ ὑποτροφίες τόσον τῆς Φιλελληνικῆς Ἑταιρείας τῶν Βαυαρῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βασιλέα Λουδοβίκο Α' (Koenig Ludwig I. von Bayern), ὅσον καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως (ἐπὶ Καποδίστρια, Ἀντιβασιλείας καὶ Ὁθωνα) ἀπεδείχθησαν ὡς ἡ καλύτερη ἐπένδυση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀμέσως μετὰ τὴ στερέωση τῆς Ἐπανάστασης τοῦ Εἰκοσιένα καὶ τὴν ἐδραίωση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους.

Ἡ ἴδρυση τοῦ σύγχρονου Ἑλληνικοῦ Κράτους ἐσήμαινε τὴν προσπάθεια ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν 400 ἐτῶν ἀνατολίτικη βάρβαρη ὀθωμανικὴ κυριαρχία καὶ τὴν ἐπανασύνδεση μὲ τὴν πολιτισμένη δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐπομένως ἐχρειάζοντο, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ξένους, πρὸ παντὸς Ἕλληνες μὲ εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία καὶ μόρφωση γιὰ νὰ ἀναλάβουν τὸ σημαντικὸ τοῦτο ἔργο.

Τὸ γεγονός, ὅτι οἱ προστάτιδες Δυνάμεις, Ἀγγλία καὶ Γαλλία, ἐπρότειναν τελικὰ Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος τὸν δευτερότοκο γιυὶ τοῦ Φιλέλληνα Βαυαροῦ Βασιλιᾶ Λουδοβίκου Α', τὸν Ὁθωνα, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀσκήσει τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου ἰδιαιτέρη ἔλξη στὰ ἑλληνόπουλα, τὰ ὁποῖα κατόπιν διεδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τοῦ Ἔθνους μας.

Σ' αὐτὸ συνέτεινε ἀσφαλῶς καὶ τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λουδοβίκου Α', ποῦ ἐξασφάλισε στὰ ἑλληνόπουλα Ἑλληνικὸ Λύκειο γιὰ τὴν παροχὴ γυμνασιακῆς παιδείας καὶ ὀρθόδοξο Ναὸ μὲ Ἕλληνα ἱερέα ἀπὸ τὴν αὐτοκέφαλη ὀρθόδοξη Μητρόπολη τοῦ Κάρολβιτς τῆς Αὐστρουγγαρίας.

Σημαντικὴ ἦταν καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ συντονιστῆ τῆς Φιλελληνικῆς Ἑταιρείας τῆς Βαυαρίας Καθηγητῆ Εἰρηναίου Θήρσιου (Friedrich Thiersch) ποῦ ἐφρόντιζε νὰ δοθοῦν ὑποτροφίες σὲ πολλὰ ὄρφανὰ τῆς Χίου καὶ τῶν Ψαρῶν καὶ σὲ παιδιὰ τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα, ὅπως τῶν: Ἀνδρούτσου, Βέικου, Δεληγιάννη, Ζαΐμη, Κάλκου, Καντακουζηνοῦ, Κανάρη, Καραϊσκάκη, Κουμουνδούρου, Κριεζῆ, Κυριακοῦ, Μαυρομιχάλη, Μεταξά, Μιαούλη, Μπότσαρη, Νερούτσου, Παπαδάκη, Παπαδιαμαντόπουλου, Παπανικολῆ, Πετιμεζά,

Σαχίνη, Σαχτούρη, Στουρνάρη, Ταμπακόπουλου, Τζαβέλλα, Τσαμαδοῦ καὶ Τομπάζη.

Αὐτὴ ἡ ἔθνωφελὴς ἔρευνα γιὰ τὶς σπουδὲς καὶ τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἐσπούδασαν στὸ Μόναχο εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κ. Κωτσοβίλη, ἡ ὁποία καλύπτει σημαντικὸ κενὸ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἀποτύπωσης τῶν μεγάλων μορφῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν καταβολῶν, ποὺ διέπρεψαν μετὰ τὸν Ἀπελευθερωτικὸ Ἀγῶνα τοῦ Εἰκοσιένα, καὶ ἀποκαθιστᾶ τὴν τόσο συκοφαντημένη σχέση μας μετὰ τοὺς Βαυαροὺς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ συγγραφέας κ. Κ. Κωτσοβίλης μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχεῖς ἔρευνες σὲ 46 συνολικὰ Ἀρχεῖα, καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἀρχεῖα τοῦ Μονάχου, τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Ναυπλίου, ἔχει καταγράψει τὸ πλούσιο ὑλικὸ ποὺ ὑπάρχει μετὰ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια καὶ ἐμβρίθεια. Τὸ ὄλο ἐργο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς βασικὰ μέρη:

Τὴν Εἰσαγωγὴ καὶ τὸ Γενικὸ Μέρος (σελ. 1-82) ποὺ παρατίθενται πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Ἑλληνικοῦ Λυκείου καὶ τῆς ὀρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ (Salvatorkirche) στὸ Μόναχο.

Τὸ Κύριο Μέρος (σελ. 83-237) ποὺ δίνονται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἐγγραφῆς στὸ Πανεπιστήμιο Μονάχου πληροφορίες γιὰ τὶς σπουδὲς καὶ τὴ σταδιοδρομία τῶν 99 Ἑλλήνων φοιτητῶν πανελλαδικῆς προέλευσης, ἀνάμεσά τους οἱ μετέπειτα Ὑπουργοί: Προβελέγγιος, Πολυζωΐδης, Δόσιος, Καλλιγᾶς, Πετιμεζᾶς, Πανεπιστημιακοὶ Καθηγητές: Ἰωάννου, Δημ. Μαυροκορδάτος, Βενιζέλος, Κοντογόνης, Κόκκινος, Μακκῆς, Πέτρος Παπαρηγόπουλος, Κοντζιάς, Παπαδάκης, Κουμανούδης, Μητσόπουλος, Οἰκονομίδης, Πετσάλης, Ἀφεντούλης, Ἀρχιτέκτονες: Ζέζος, Μεταξᾶς, Κάλκος καὶ Δικαστὲς ἢ Εἰσαγγελεῖς: Βυβιλάκης, Κυριακός, Ρουσσόπουλος.

Οἱ πληροφορίες συνοδεύονται ἀπὸ πλήρη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση μαζὶ μετὰ σχόλια καὶ διορθώσεις τοῦ συγγραφέα.

Τὴν Ἀνακεφαλαίωση (σελ. 237-240), ὅπου ὁ συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς του καὶ τονίζει τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλον ποὺ ἔπαιξαν οἱ σημαντικὲς αὐτὲς προσωπικότητες ἀπὸ τὶς διαφορὲς θέσεις ποὺ κατέλαβαν μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους στὴν Ἑλλάδα.

Στὸ τέλος παρατίθενται τέσσερα πολὺ χρήσιμα *παραρτήματα* (σελ. 241-248) ποὺ περιλαμβάνουν: α' ἀλφαβητικὸν κατάλογον τῶν Ἑλλήνων Φοιτητῶν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, β' κατάλογον κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἐγγραφῆς μαζὶ μετὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, γ' ἐπαγγέλματα ποὺ ἄσκησαν, ἀξιώματα ποὺ κατέλαβαν, δ' ὅπως καταγωγῆς.

Ἡ Βιβλιογραφία, ποὺ παρατίθεται στὶς σελ. 248-268, περιέχει πληθεῖς τίτλους τῶν ἀνεκδότων καὶ δημοσιευμένων πηγῶν καθὼς καὶ κατάλογο χρησιμοποιοηθείσης ξενόγλωσσης καὶ ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας χωριστά.

Ἡ ὥραία ἔκδοση περιέχει ἐκτὸς κειμένου: εἰκόνες, ἀντίγραφα ντοκουμέντων στὸ πρωτότυπο, φωτογραφίες καὶ ὑπογραφὲς τῶν βιογραφηθεισῶν

προσωπικότητων. Ἡ παράθεση τοῦ πολυτίμου αὐτοῦ γιὰ μελλοντικὲς συνθετικὰς ἐργασίας ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου καθιστᾷ τὸ ἔργο τοῦ κ. Κ. Κατσοβίλη ταυτόχρονα πρωτογενὴ πηγὴ γιὰ τὸ σημερινὸ καὶ μελλοντικὸ μελετητῆ-ἐρευνητῆ τῆς κρίσιμης αὐτῆς ἐποχῆς τῶν Ἑλληνο-Βαυαρικῶν σχέσεων, ποῦ δὲν χρειάζεται ἔτσι νὰ καταφεύγει σὲ δυσπρόσιτα ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἀρχεῖα.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΥΚΚΟΥ

Μηνᾶ Τσικριτισῆ, *Θεολογία καὶ Πληροφορική*, Τόμος Α', Ἡράκλειο Κρήτης, 1996, 271 σελίδες.

Τὸ βιβλίον *Θεολογία καὶ Πληροφορική* τοῦ ἀγαπητοῦ φίλου Μηνᾶ Τσικριτισῆ, ἀποτελεῖ μελέτη στὸ Μεταπτυχιακὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ καὶ μέρος εἰσηγήσεων σὲ Φροντιστηριακὸ μάθημα στὴν Ἄνωτέρα Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ Κρήτης. Ὁ τίτλος καὶ μόνον τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ μιὰ πρόκληση γιὰ τοὺς ἀναγνώστες καὶ μάλιστα τοὺς θεολόγους. Γνωρίζουμε ὅλοι ὅτι ζοῦμε στὸν αἰῶνα τῆς εἰκόνας. Οἱ Ἐκκλησίες, οἱ θρησκείες καὶ οἱ αἰρέσεις χτίζονται πλέον στὸ δίκτυο τοῦ INTERNET¹.

Οἱ ἠλεκτρονικὲς ἐκκλησίες βρίσκονται μέσα στὸ ἠλεκτρονικὸ δίκτυο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς πιστοὺς μὲ τὴν ON LINE ἐπικοινωνία. Οἱ νέες κοινωνικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν δίδουν τὴ δυνατότητα στοὺς «κυβερνο-προφήτες»² νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν εὐκόλο τρόπο τοῦ «κυβερνο-χώρου». Ἡ τρίτη χιλιετία προβλέπεται ἀπὸ πολλοὺς ὅτι θὰ εἶναι «κυβερνο-πνευματικὴ». Ὅλες οἱ θρησκευτικὲς ὁμολογίες ἔχουν κατανοήσει ὅτι τὸ παγκόσμιο ἠλεκτρονικὸ δίκτυο μπορεῖ νὰ γίνῃ ὁ ἄμεσος συνεργάτης τους. Ὁ κάθε πιστὸς μπορεῖ τώρα νὰ ἐξομολογηθεῖ στὸν προσωπικὸ ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστή. Εἶναι ἀπλό. Γράφεις τὸ ὄνομά σου, τὴ διεύθυνσή σου καὶ ἀφήνεις τὴν ψυχὴ σου στὰ χέρια τοῦ προσωπικοῦ ὑπολογιστή.

Ἄλλὰ ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ νομίσματος. Μέσα στὸν αἰῶνα τῆς πληροφορίας ἢ τὸν «αἰῶνα τῆς ἀκαρδίας»³, ὅπως πολὺ εὐστοχα τὸν χαρακτηρίζει ὁ σ., ὁ θεολόγος πρέπει καὶ αὐτὸς νὰ τολμήσῃ τὴ χρῆση τῆς πληροφορικῆς. Χρησιμοποιώντας τὰ κατάλληλα ἐργαλεῖα τῆς ἐποχῆς του ὁ θεολόγος, μπορεῖ νὰ γίνῃ «εὐκολότερα ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὸ εκπαιδευτικὸ σύστημα μεταφέροντας τίς διαχρονικὲς ἐννοιες τῆς Ὁρθοδοξίας»⁴.

Τὰ εἰδικὰ θέματα ποῦ ἀπασχολοῦν τὸν σ. εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἡλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τῆς γλώσσας (σελ. 13-20), Συστημικὴ καὶ Κυβερνητικὴ (σελ. 20-25), Πληροφορία (σελ. 25-33), Θεολογία καὶ Πληροφορική (σελ. 33-40), Στάδια Μηχανογράφησης (σελ. 40-44), Βασικὴ ἐπιδίωξη ἐνὸς Ἰνστιτούτου

1. Βλ. S. Bonis, INTERNET REPORTER, 3(1995) 16-21. Πρὸβλ. J. Jacoby, INTERNET: «Die Kirche auf der Daten-Autobahn», *Evangelische Kirchen bote*, 3/1996, σελ. 8-9.

2. Βλ. *God's Post Office*, «Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ», *Τὸ Βῆμα*, 1.12.96.

3. σελ. 29.

4. σελ. 7.

Θεολογικῶν καὶ Πατερικῶν Μελετῶν (σελ. 44-49), Ἀνάλυση βιβλίων Ἀγίας Γραφῆς (σελ. 49-56), Ἀπόκρυφα Κείμενα ψευδεπίγραφα-νόθα (σελ. 56-71), Εἰσαγωγή Πινάκων Πατρολογίας (σελ. 71-76), Ὁργάνωση Πινάκων Πατρολογίας (σελ. 76-98), Ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία (σελ. 98-119), Πίνακας Συγγραφέων ἐκτὸς συλλογῆς Migne (σελ. 119-140), Πίνακας συγγραφέων (σελ. 140-159), Στατιστικὴ ἐπεξεργασία (σελ. 159-183), Ποιοτικὴ ἀνάλυση θεματογραφίας (σελ. 183-207), Ἀνάλυση περιεχομένου λέξεων (σελ. 207-229), Ἀλφαβητικὸς καὶ Χρονολογικὸς Πίνακα συγγραφέων καὶ σχετικὴ Βιβλιογραφία (σσ. 229 κ.έξ.).

Στὰ 18 Κεφάλαια τοῦ βιβλίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰσαγωγικὰς πληροφορίες, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰ προσπάθεια ἐκλαϊκίευσης τῶν δρόμων τῆς πληροφορικῆς. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὁ σ., ἐπιτυγχάνει ἓνα μοντέλο «σημασιολογικοῦ εὐρετηριασμοῦ» – ἡ ἔκφραση δὲν εἶναι κατανοητὴ – τῆς Πατρολογίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ὁ σ. ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσπάθεια ὀργάνωσης καὶ ἐρμηνείας τῆς Πατρολογίας τοῦ Migne, τῆς θρησκευτικῆς ποίησης καὶ τῆς Ὑμνολογίας ἔως καὶ τὸν 15ο αἰῶνα, παράλληλα κάνει καὶ μιὰ πρόταση ὀργάνωσης ἐνὸς Ἰνστιτούτου Θεολογικῶν καὶ Πατερικῶν Μελετῶν (σελ. 44). Ὁ σ. πιστεύει ὅτι ἡ πρόταση αὐτὴ «δείχνει τὴ χρησιμότητα τῶν συστημάτων πληροφορικῆς» καὶ τὴν ἀνάγκη συνεργασίας τῆς Θεολογίας μὲ τὴν Πληροφορικὴ. Κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀμέσως κατανοητό, ὅταν ὁ ἀναγνώστης ἀνατρέξει στὴν παράθεση τῶν πλουσίων Πινάκων καὶ Διαγραμμάτων ποὺ ὁ σ. κατάφερε νὰ δαμάσει μὲ τὴ σημερινὴ τεχνολογία τῆς πληροφορικῆς.

Παρὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα (σελ. 156, σελ. 213, 214, Ἀγγουρίδης ἀντὶ Ἀγγουρίδης, 1,490 ἀντὶ 1.490, κ.λπ.) πιστεύουμε ὅτι ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴ βοήθεια τοῦ ἐρευνητῆ στὸ χῶρο τῆς Φιλολογίας, τῆς Φιλοσοφίας, τῆς Ἱστορίας, τῆς Θεολογίας καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ ἐρευνητῆς μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει τὰ ἱστορικὰ δρώμενα σὲ ἐλάχιστο χρόνο. Μέσω ἐνὸς συγχρόνου πληροφοριακοῦ συστήματος ὁ ἐρευνητῆς μπορεῖ νὰ ἀξιολογήσει τὶς πηγές του, νὰ δημιουργήσει νέους προβληματισμοὺς καὶ τὸ σημαντικώτατο νὰ βρεῖ πατερικὰ κείμενα καὶ χωρία σὲ χρόνο μηδέν.

Τέλος, ἀξίζουν συγχαρητήρια σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ βοήθησαν στὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης αὐτῆς, καὶ κυρίως στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης καὶ τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ τῆς ἑδρας Ἠθικῆς καὶ Κοινωνιολογίας, γιὰ τὴ θετικὴ συμβολὴ καὶ συνεργασία τῆς θεολογικῆς ἐπιστῆμης μὲ τὶς νέες ἐπιστῆμες τοῦ 21ου αἰῶνα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΟΡΜΠΙΑΣ